
TÜRKİYE'DE DEVLET-ÜNİVERSİTE İLİŞKİSİNİN TARİHSEL-SİYASAL ANALİZİ

•
Fazıl Hüsnü Erdem*

GİRİŞ:

Türkiye'de, üniversitelerin ve bir bütün olarak yükseköğretim sisteminin sorunlu olduğu, toplumun hemen her kesimince kabul edilen ortak bir görüştür. Ancak, sorunun kaynağının ne olduğu, hangi yöntemlerle çözülebileceği ve çözüm önerilerinin neler olacağı gibi hususlar ise tartışmalıdır. Bütün sosyal sorunlarda olduğu gibi, bu sorunun çözümünde de, sorunun teşhisi büyük önem taşımaktadır. Zira, doğru bir teşhis yapmadan, sağlıklı bir yöntem tespit etmek ve bu doğrultuda çözüm üretmek mümkün değildir. Bu nedenle, öncelikle sorunun kaynağına inmek gerekmektedir. Sorunun kaynağına inip değerlendirme yaparken ihmal edilmemesi gereken noktalardan biri de, yükseköğretim sisteminin, bir üst kategori olan toplumsal-siyasal sistemin bir parçası olduğu gerçekliğidir. Bunun anlamı, üniversite kavram ve modelleri ile yükseköğretime ilişkin reform önerilerinin, ülkenin genel toplumsal-siyasal ya-

* Doç.Dr., Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Öğretim Üyesi.

pısından bağımsız düşünülemezdir. Çünkü, genel olarak üniversiteler -tıpkı öteki kurumlar gibi- içinde buldukları toplumun sosyo-ekonomik yapısını ve siyasal-kültürel değerleri ile bunlara ilişkin hedeflerini yansıtmaktadır.¹ Dolayısıyla, devlet-üniversite ilişkisi incelenirken, çözümlemenin, bu gerçekliğin dikkate alınarak yapılması gerekmektedir.

Bu çalışmada devlet-üniversite ilişkisi böyle bir perspektifle ele alınacak ve ayrıca bu ilişki biçiminin tarihsel arka plânı irdelenmeye çalışılacaktır. Bu nedenle ilk olarak, "1933 Üniversite Reformu"yla örnek alınmaya çalışılan Batılı üniversite modelinin gelişim çizgisine ana hatlarıyla değinilecektir. Daha sonra ise, Osmanlı'dan günümüze değin yükseköğretim sisteminin tarihsel süreç içinde geçirdiği evrelerden kısaca söz edilecektir. Bu şekilde karşılaştırmalı bir analiz yaparken, her iki üniversite modelinin ortaya çıkıp geliştiği tarihsel-toplumsal koşullara değinilecek ve bu modellerin yeşerdiği zemin incelenmeye çalışılacaktır.

1. BATILI ÜNİVERSİTE MODELİNİN YEŞERDİĞİ TARİHSEL-TOPLUMSAL ZEMİNİN KISA BİR ANALİZİ

Batılı üniversite kavram ve modelini iyi anlayabilmek için, bunun yeşerdiği tarihsel-toplumsal ortama bakmak gerekmektedir. Bunun için de, öncelikle, Batı Avrupa'daki yaygın örgütlenme modeli olan ve "özerk üniversite" kavramının oluşum ve şekillenmesinde belirleyici olan "feodalizm" in genel özelliklerine ve feodalizmin çözülmeye başladığı dönemde ortaya çıkan yeni gelişmelere değinmekte yarar vardır.

Ortaçağ Avrupası'nun değişik zaman ve mekânlarında farklı biçimler almış bir toplumsal-siyasal örgütlenme modeli olan "feodalizm" in², Cermen topluluklarının saldırıları sonucu yıkılan Roma İmparatorluğu toprakları üzerinde, etkin ve uygulanabilir bir yönetim düzeni oluşturma çabalarının bir ürünü olarak ortaya çıktığı bilinmektedir.³ Buna göre, feodalizm; büyük bir yıkıntıya uğramış ve korumasız kalmış özgür insan yığınlarını, güvenliklerini sağlama karşılığında serfleştiren; gerek tarımla

¹ Seha L. Meray, "Üniversite Kavramları ve Modelleri", *AÜSBF Dergisi*, Cilt XXVI (Mart 1971), s. 13.z

² Gerald Renke, *A History of Western Political Theory*, The Ronald Press Company, New York, 1968, s. 93.

³ Gianfranco Poggi, *Çağdaş Devletin Gelişimi* çev. Şule Kut-Binnaz Toprak, İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1991, s. 44.

uğraşan yerli halkların gerekse göçebe savaşçı toplulukların kalıcı bir biçimde toprağa bağlanmak suretiyle geniş toprakların işlenmesini süreklileştiren; pazara dönük üretim yapan büyük tarımsal işletmeleri malikânelere dönüştüren; buna bağlı olarak kır-kent ilişkisini zayıflatan ve kent yaşamı karşısında kır yaşantısını ön plâna çıkaran bir toplumsal formasyondur.⁴ Bu toplumsal formasyonun iki önemli unsuru, sonraki dönemlerde ortaya çıkacak olan yeni gelişmelerin beslediği kaynak olmuştur. Bunlar, “kişisel tâbiyet ilişkileri” ve “siyasetin atomizasyonu”dur. Kişisel tâbiyet ilişkileri, bir yandan özgürler ile özgür olmayanların (senyörler-serfler), diğer yandan da farklı kesimlerden özgür insanların (senyör-vassal) kendi aralarında yaptıkları sözleşmeyle birbirlerine nispi bir hiyerarşi içinde bağlanmalarını ifade etmektedir.⁵ Sözleşme, tarafların karşılıklı taahhütlerini içeren bir yeminle tamamlanmaktadır. Bu nedenle feodal bağ, sözleşmeye dayalı olup, tamamen kişisel bir nitelik göstermektedir.⁶ Tâbiyet ilişkisinde serflerin toprağa değil de kişisel olarak efendilerine bağlanmaları, sonraki dönemlerde kente göç eden serflerin, tâbi oldukları senyörlerin otoritesinden çıkıp özgür olmalarını ve siyasî bir kimlik kazanmalarını olanaklı kılmıştır.⁷ Ayrıca, sözleşme fikri ve pratiği, 18. yüzyıl düşünürlerinin devleti sözleşmeyle açıklama arayışlarına⁸ ve buna bağlı olarak da “iktidarın sınırlılığı” düşüncesine kaynaklık etmiş; bu da, dolaylı olarak, ilerleyen dönemlerde üniversite özerkliğinin kurumsallaşmasına katkıda bulunmuştur.

Feodalizmin ikinci önemli unsuru olan “siyasetin atomizasyonu”ndan kastedilen, iktidarın parçalanmışlığıdır.⁹ Feodal toplum modeli, merkezî otoritenin güçsüzleştiği ve bu otorite karşısında birçok iktidar odaklığının ortaya çıktığı bir dönemin ürünüdür. Bu bağlamda feodal toplum, çok sayıda iktidar merkezinin bulunduğu bir tabloyu resmetmektedir. Böyle bir tablo içerisinde iktidar olgusu, merkezî krallıklardan ziyade yerel otoritelerce kullanılmaktadır.¹⁰ Yerel iktidar birimlerinin başında bulunan ve kendilerine “soylular” da denilen bu sınıf, “erk”lerini

⁴ Bkz. Alâeddin Şenel, *Siyasal Düşünceler Tarihi (Tarihöncesinde İlkçağda Ortaçağda ve Yeniçağda Toplum ve Siyasal Düşünüş)*, Ankara, 8. Basım, Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 1999, s. 209-212.

⁵ Mehmet Ali Kılıçbay, *Cumhuriyet Ya Da Birey Olmak*, Ankara: İmge Kitabevi, 1994, s. 18, 72.

⁶ Mehmet Ali Kılıçbay, *Doğu'nun Devleti Batı'nın Cumhuriyeti*, Genişletilmiş 2. Baskı, Ankara: İmge Kitabevi, 2001, s. 18.

⁷ Kılıçbay, *Doğu'nun Devleti Batı'nın Cumhuriyeti*, s. 32.

⁸ Şenel, s. 216.

⁹ Marc Bloch, *Feodal Toplum*, (Çev. Mehmet Ali Kılıçbay), Ankara: Savaş Yayınları, 1983, s. 444.

¹⁰ Runkle, s. 93-94.

bir hanedana mensubiyetten çok, kendi "öz"lerinden almaktadırlar. Farklı bir anlatımla, "soyluluk", devlete izafetle değil, bizatihi kişinin özerk varoluşundan hareketle tanımlanmaktadır. Bu durum, bireysel ve kurumsal özerklik taleplerinin referans noktasını oluşturmuş; özgürlük ve bireysellik alanlarının genişlemesine ortam hazırlamıştır. Öte yandan, iktidarın atomize yapısı, nihai tahlilde, büyük ve kapsayıcı siyasal yapılanmaları olanaksızlaştırmış; buna bağlı olarak da, bireyin, siyasetin nesnesi değil de öznesi olmasının önünü açmıştır.¹¹ Gene bu olgu, -içinde üniversitelerin de yeşerdiği- kentlerin özerk birimler haline gelmelerini sağlamıştır. Gerçekten, iktidar olgusunun atomize niteliği dolayısıyla ki, kentler, feodal ağın dışında kalabilmiş; kentlerin dinamik unsurları olan tüccarlar (burjuvalar), önceleri kentsel hükûmî şahsiyetler (komün hareketi) adına, sonraları ise bizzat kendileri adına "soylu özgürlüğü"nü talep edebilmişlerdir.¹²

Üniversitelerin gelişim sürecinde bu özerk kentlerin ortaya çıkışı bir dönüm noktası olmuştur. Siyasî özerkliğe sahip mekânlar olarak kentler, klâsik feodal örgütlenme modelinin değişip başkalaşmaya başladığı 11. yüzyılın sonlarıyla 12. yüzyılın başlarında¹³, Batı Avrupa'nın özellikle kıyı şeridinde ortaya çıkmaya başlamıştır. Yaygın ticarî ve endüstriyel faaliyetlerin yürütüldüğü bu kentler, özerkliklerini çoğu kez bölgesel hükümdar ve onun temsilcileri ile feodal lordlara karşı verdikleri mücadeleler sonucu elde etmişlerdir. Mücadelenin başarıya ulaşmasında, tek başlarına güçsüz ancak eşit olan bireylerin özgür iradelerini ve güçlerini birleştirmeleri olgusu etkili olmuştur.¹⁴ Kent sakinlerinin ortak çıkarını temsil eden ticaret özgürlüğünü güvence altına alma ve kentleri güvenli mekânlar haline getirme arayışı, yurttaşlardan oluşan orduların kurulmasına, polis örgütünün oluşturulmasına, yasaların çıkarılmasına ve mahkemelerin kurulmasına yol açmıştır.¹⁵ Kentlere verilen beratlarla, kent dışındaki mahkemelerin kentlileri yargulamaları yasaklanmış, kent yönetimine ait binaların dokunulmazlığı sağlanmış ve bütün bunlardan daha önemlisi, kentlilerin yasal olarak özgür kişi statüsüne sahip olduk-

¹¹ Kılıçbay, *Cumhuriyet Ya Da Birey Olmak*, s. 64-65.

¹² Kılıçbay, *Cumhuriyet Ya Da Birey Olmak*, s. 68.

¹³ Bloch'a göre, feodalizmin değişim süreci 13. yüzyılda daha da belirginleşmiş ve bu yüzyılın ortalarından itibaren Avrupa toplumları nihai olarak feodal tipten uzaklaşmaya başlamışlardır (Bloch: s. 553).

¹⁴ Poggi, s. 49-51.

¹⁵ Kılıçbay, *Doğu'nun Devleti Batı'nın Cumhuriyeti*, s. 35.

ları kabul edilmiştir.¹⁶ Özerkliğe kavuşan bu birimler, zamanla vergi koyup tahsil etme; diğer kent ve ülkeler ile olan ilişkileri düzenlemek amacıyla konsolosluk ve daimî elçilik örgütlerini kurma; bayındırlık, sağlık ve belediye hizmetlerini yerine getirme gibi işlevleri de üstlenmiştir. Söz konusu özerk kent yönetimleri, eğitim hizmetlerinin yürütülmesinde de etkili olmuştur. Nitekim, okulların birçoğu, kent yönetimlerince kurulmuş; modern üniversitelerin prototipini oluşturan Bologna, Kolonya, Erfurt ve Bâle üniversiteleri kentli unsurlar tarafından yaratılmışlardır.¹⁷

Özerk kentlerin belirmeye başlamasından önceki dönemde eğitim faaliyetleri, tarikatlar tarafından kurulan ve bunların denetiminde örgütlenen manastırlarca yürütülmüştür. Tarikat kurucularının koydukları kurallar çerçevesinde yürütülen eğitim faaliyetleri, kutsal metinlerin makamlı bir şekilde okutularak ezberletilmesine dayalı olarak gerçekleştirilmiştir. Söz konusu eğitim sisteminin temel özelliği, değişime karşı kapalı oluşudur.¹⁸ 11. yüzyıldan itibaren Batı Avrupa merkezli olarak yaşanan gelişmeler (kentlerin ortaya çıkması, ticarî ve tarımsal etkinliklerin değişmesi vb.), bu eğitim sisteminin yetersizliğine yol açmış; yeni gelişmelere uygun bir eğitim modelinin oluşturulması ihtiyacını doğurmuştur. Özellikle 12. yüzyıl boyunca eğitim, hem nitelik olarak hem de toplumun çeşitli katmanlarındaki yayılma alanı olarak, büyük bir gelişme göstermiştir.¹⁹ Bu bağlamda, 12. yüzyıl Avrupa'sının -özellikle gelişen ve büyüyen- kentlerinde, manastır okullarının yerini, "kentli din adamları"nın (dünyevî ruhbanın) eğitim faaliyetlerini yürüttüğü "katedral okulları" (schola'lar) almaya başlamıştır. Bütün bu gelişmeler, merkezî ve en yüksek dinsel kurum olan Papalık tarafından da desteklenmiştir²⁰ Manastırların "nakilci" geleneğine karşı çıkan katedral okulları, esas itibarıyla, tartışmaya dayalı bir eğitim sürdürmüşlerdir. Ancak, bu okulların en büyük zaafı, manastırların en önemli özelliklerinden biri olan bağımsızlığın kaybedilmesi olmuştur. Zira, schola'lar, katedralin bağlı olduğu piskopos tarafından atanan ve şansölye denilen kilise yöneticisinin denetimi altında olmuştur. Belki de, bu özelliği dolayısıyladır ki, za-

¹⁶ Poggi, s. 52.

¹⁷ Kılıçbay, *Doğu'nun Devleti Batı'nın Cumhuriyeti*, s. 35-36.

¹⁸ Kılıçbay, *Doğu'nun Devleti Batı'nın Cumhuriyeti*, s. 296-297.

¹⁹ Bloch, s. 138.

²⁰ Robert E. Lerner; Edward Meacham; McNall Burns, *Western Civilization*, Eleventh Edition, W.W. Norton & Company, Inc., New York, 1988, s. 356; Jacques Le Goff, *Ortaçağda Entelektüeller*, (Çev. M.Ali Kılıçbay), İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1994, s. 96-98.

manla bu okullar -özellikle bilim alanında devrim niteliğindeki gelişmelerin ortaya çıktığı dönemde- bilimsel ilerlemenin karşısında duran birer kaleler halini almışlardır.²¹

12. yüzyılda schola'lardaki hoca ve öğrenci sayısının artmasıyla birlikte, bu okulların -genellikle ruhban sınıfından olmayan- bir kısım öğrenci ve hocaları, Ortaçağ'ın tipik ve yaygın bir örgütlenme modeli olan "guild" (mesleki örgüt/birlik) leri kurarak, üniversitelerin gelişiminde önemli bir adımı atmışlardır. Dinsel alanın denetiminden bağımsızlaşan bu tür laik eğitim kurumlarının gelişmesi, Kilise'nin eğitim üzerindeki tekeli kırılmıştır.²² Aynı meslek grubundan olanların karşılıklı olarak birbirlerine yemin etmelerinden oluşan guild'ler²³, "üniversitas" olarak da adlandırılmıştır. Başlangıçta yükseköğretimle bir ilişkisi olmayan bu terim, loncanın kendi faaliyet alanına giren konularda tam bir özerklik sahibi olduğunu gösteren bir hukukî kavram olarak kullanılmıştır. Bunun anlamı, hangi meslek kolunda olursa olsun, üniversitas şeklinde örgütlenen bir meslek grubunun kendi kurallarını koyması, iç denetimi kendisinin yapması ve hepsinden önemlisi, kendi faaliyet alanına ilişkin konularda yargılama yetkisine sahip olmasıdır. Schola hocalarının böyle bir örgütlenme modeline yönelmelerinin temel amacı, çeşitli güç odakları (şansölye, piskopos ve kral) karşısında kendilerini güvence altına almak olmuştur. Öte yandan, öğrenciler de, aynı kaygıdan hareketle; yani, kendilerini hocalar, kent halkı ve diğer kişi ya da gruplar karşısında korumak amacıyla, bölge esasına dayalı "üniversitas"lar kurmuşlardır.²⁴

"Universitas" terimi daha sonraları, aşamalı olarak, eğitim kurumu anlamında kullanılmaya başlanmıştır. 13. yüzyılda, ilk olarak Bologna ve Paris Üniversiteleri, daha sonraları ise Oxford, Cambridge, Montgellier, Salamanca ve Naples gibi ünlü eğitim kurumları, modern üniversitelerin öncüleri olarak ortaya çıkmışlardır. Bu üniversiteler, kendi aralarında ikiye ayrılmaktadır: Hocalar ve öğrenciler tarafından kurulanlar. Bologna Üniversitesi'nin model alındığı İtalya, İspanya ve Güney Fransa'daki üniversiteler, öğrenciler tarafından kurulan üniversitelerdir. Bu gruba giren üniversitelerde, öğrenciler, hocaların kimler olacağına ve ne kadar ücret alacaklarına kendileri karar vermişlerdir. Ayrıca, öğrenciler, başa-

²¹ Kılıçbay, *Doğu'nun Devleti Batı'nın Cumhuriyeti*, s. 297-298; LE GOFF: s. 159-172.

²² Lerner, s. 357.

²³ Bloch, s. 445.

²⁴ Kılıçbay, *Doğu'nun Devleti Batı'nın Cumhuriyeti*, s. 299.

rılı hocaları ödüllendirme, başarısız olanları ise cezalandırma yetkisine de sahip olmuşlardır. İkinci tür üniversiteler ise, Paris Üniversitesi'ni model alan ve hocalar tarafından kurulan Kuzey Avrupa üniversiteleridir. Bu üniversitelerde ise, eğitim faaliyetlerine ilişkin her türlü konuda karar alma yetkisi hocalara ait olmuştur.²⁵

İster hocalar tarafından, isterse öğrenciler tarafından kurulmuş olsun, bu dönemde üniversiteler; senyör, kral ya da Kilise'den aldıkları "carta"larla kurulmuş ve aynı zamanda bu belgelerle özerkliklerini güvence altına almışlardır. Üniversitelerin kuruluşu ile hoca ve öğrencilerin haklarına ilişkin hükümler içeren carta'lar, bir çeşit özerklik belgesi niteliği taşımıştır. Özyönetim hakkına sahip olan üniversiteler, kendi yasalarını kendileri koyabilmiş; bu yasalara uymayanları tutuklama, yargılama ve hapsedme yetkilerini ellerinde bulundurmışlardır. Ayrıca bu üniversiteler, kendi hocalarını atama ve bunların unvanlarını belirleme hak ve yetkisine de sahip olmuşlardır.²⁶ Bütün bunlardan daha önemlisi, özerk üniversiteler, kilisenin ve siyasi iktidarların politikalarını etkileyen birer güç merkezi haline gelmişlerdir.²⁷

Bu çerçevede gelişim gösteren Ortaçağ üniversitelerinde, hocalara, "doktrin sahibi" anlamına gelen "doctor" adı verilmektedir. Bu adlandırmadan da anlaşılacağı üzere, doktrin sahibi olan her hoca öğrencilerine farklı bilgiler ve perspektifler sunmakta; öğrenciler ise, bu çeşitlilik içerisinde kendi yollarını seçmektedirler. Bu bağlamda öğrenci, öğrenme sürecinin pasif bir nesnesi değil, inceleyen ve araştıran (estudians), tartışma ve yorumlarıyla dersin gidişatını etkileyen bir kişilik olarak belirmektedir.²⁸

Modern üniversitelerin birçok özelliğini kendilerine borçlu oldukları özerk Ortaçağ üniversiteleri²⁹, Ortaçağ sonrasında (Modern Çağ'ın ilk dönemlerinde), sahip oldukları hakların bir kısmını kaybetmişlerdir. Bu dönemde, bir yandan Protestan Reformasyonu ile Katolik Karşı-Reformasyonu'nun yol açtığı tutuculuk, diğer yandan da yeni ortaya çıkan ulus-devletlerdeki merkezîyetçilik, üniversitelerin bir kıskaç altına

²⁵ Frederick B. Artz, *Orta Çağların Tini*, (Çev. Aziz Yardımlı), İstanbul: İdea Yayınevi, Gözden Geçirilmiş Üçüncü Yayım, 1996, s. 253; Lerner, s. 359.

²⁶ Kılıçbay, *Doğu'nun Devleti Batı'nın Cumhuriyeti*, s. 301.

²⁷ Artz, s. 259; Le Goff, s. 100-102.

²⁸ Kılıçbay, *Doğu'nun Devleti Batı'nın Cumhuriyeti*, s.301.

²⁹ Lerner, s. 359.

alınmasına yol açmıştır. Protestan Reformasyonu'nun öncü ismi Martin Luther, "nitelikli öğretim üyeleri sağlamak için harcanacak para, savaş gereçleri ya da yol ve köprülerin yapılması için harcanmakta olanlardan çok daha yararlıdır" demişse de, bu hiçbir zaman üniversitelerin denetim dışı tutulması anlamına gelmemiştir. Yine aynı şekilde, Paris Parlömanı'nın 1573 tarihli bir kararında, üniversitenin ayrı bir varlık olduğu kabul edilmiş ve Kilisenin değil de Krallığın otoritesine bağlı olduğu ileri sürülmüşse de, aynı zamanda devletin bu alana müdahale etmesinin gerekli olduğu da kabul edilmiştir.³⁰ Üniversitelerin, dinî ve dünyevî otoritelerin kendi ideolojilerini yaymalarının birer aracı olarak görülmesi, bu kurumların sürekli baskı altına tutulmasını beraberinde getirmiştir. Böylelikle üniversiteler, bir önceki dönemde elde ettikleri kazanımların birçoğunu kaybetmişlerdir.

Bu dönem içerisinde üniversitelerin dinî ve/veya dünyevî otoritelerce denetim altına alınmaya ve ideolojik bir aygıt olarak kullanılmaya çalışılmasının doğurduğu en önemli sonuç, üniversitelerdeki bilimsel etkinliğin nicelik ve nitelik itibarıyla bir düşüş göstermesidir. Buna bağlı olarak ortaya çıkan bir başka gelişme, bilimsel üretimin üniversite dışına çıkmasıdır. Nitekim, "Ortaçağdaki bilim adamları ve düşünürlerin hemen hepsinin üniversite hocası olmalarına karşılık, 16-18. yüzyıllar arasındaki baskıcı dönemde, bilim adamlarının çoğu üniversite dışından olmuştur. Tek bir örnek yeterli olacaktır. Aydınlanma hareketinin en önemli düşünürlerinden ve modern demokrasinin kurucu babalarından J. J. Rousseau'nun üniversite ile hiçbir ilişkisi olmamıştır."³¹ Bu sonuç, devlet-üniversite ilişkilerinin nasıl tanzim edilmesi gerektiği konusunda bizleri aydınlatmakta ve uyarıcı bir etki yapmaktadır.

Üniversitelerin yeniden dirilip kendilerinden beklenen işlevleri yerine getiren kurumlar haline gelmeleri, 18. yüzyılda başlayan "Aydınlanma" hareketiyle mümkün olabilmıştır. Bilimsel bilginin öneminin artması ve aklın yol göstericiliğine olan inancın yayılmasıyla birlikte üniversiteler, 16. yüzyılda girdikleri baskıcı ortamdan kurtulabilmişlerdir. Ancak bu kurumlar, 19. yüzyıla gelinceye değin merkezi iktidarların denetiminden

³⁰ İl Han Özay, "XVI. Yüzyıl ve Sonrası Batı Avrupa Ülkeleri Kamu Yönetimi Tarihine İlişkin Notlar -Çağrışımlar II- Eğitimin Laikleştirilmesi-Üniversiteler ve Devlet," *İHI Dergisi* (Ağustos 1981), Yıl 2, Sayı 2 s. 87-89.

³¹ Kılıçbay, *Doğu'nun Devleti Batı'nın Cumhuriyeti*, s. 303.

kurtulamamışlardır. Üniversiteler, Ortaçağ'daki özerk yapılarına ancak 19. yüzyılda kavuşmuşlardır.³²

2. KLÂSİK OSMANLI DEVLET YAPISI İÇİNDE MEDRESELERİN KONUMU

Klâsik Osmanlı devlet yapısı, tipik bir patrimonyal örgütlenme modelini yansıtmaktadır. Bu model içerisinde devletin meşruiyeti, Batı'da olduğu gibi feodal beyler ile yerel güç odaklarının merkezî otoriteyi tanımalarından değil, dinî ve dünyevî iktidarı bizzat temsil eden padişahın kaynaklanmaktadır.³³ Dinî ve dünyevî iktidarın rakipsiz tek temsilcisi olan padişah, sahip olduğu geniş topraklar üzerindeki egemenliğini yaygın bir bürokratik aygıt aracılığıyla sürdürmüştür. Selefî olan Selçuklu İmparatorluğu'ndan miras kalan aristokrasiyi kısa sürede etkin bir siyasal güç olmaktan çıkararak³⁴; bürokrasinin üst kademelerinde, devletin temel değerleri doğrultusunda eğitilip sosyalleştirilen -buna bağlı olarak birincil amacı her zaman için "devleti korumak" olan- devşirmeleri istihdam eden³⁵; zanaat ürünlerinin fiyatını, niteliğini ve taşınma usulü ile zanaatkârların kullandığı üretim yöntemlerini düzenleyerek ve tüccarların bağlı olduğu loncaları denetleyerek, ticareti ve zanaatkârlığı karşı-iktidar kaynağı olmaktan çıkararak³⁶; kurumsallaştırdığı "milletler sistemi" aracılığıyla farklı dinlere mensup toplulukları merkezî otoriteye bağlı kılan ve İslâm dinini resmî bir din olarak kabul edip devletin denetimi altına sokan Osmanlı Devleti³⁷, toplumun kendi iç dinamiklerinin yarattığı sivil güç odaklarının ortaya çıkmasını, güçlenip serpilmesini engellemiştir. Daha özlü bir ifadeyle, klâsik Osmanlı toplumsal-siyasal örgütlenme modeli, merkezî otoriteye rakip olabilecek yerel ve özerk ik-

³² Kılıçbay, *Doğu'nun Devleti Batı'nın Cumhuriyeti*, s. 302-303.

³³ Ahmet İnsel, *Türkiye Toplumunun Bunalımı*, İstanbul: Birikim Yayınları, 1990, s. 37.

³⁴ Halil İnalcık, "The Rise of the Ottoman Empire", in *A History of the Ottoman Empire to 1730*, (Ed. M. A. Cook) Cambridge University Press, Cambridge, 1976, s. 26-27.

³⁵ Niyazi Berkes, *The Development of Secularism in Turkey*, McGill University Press, Montreal, 1964, s.62. "Devşirme" olarak adlandırılan ve "hükümdara kişisel sadakatin güvenilir olmasını garantilemeyi amaçlayan bu sistem, patrimonyal yönetimin kişiselleştirilmiş özelliğini çarpıcı biçimde özetler" (Frank Tachau, "Kemalist Türkiye'nin Siyasal Kültürü", çev. Meral Alakuş, içinde *Atatürk ve Türkiye'nin Modernleşmesi*, Yayına Hazırlayan: Jacop M. Landau, İstanbul: Sarmal Yayınevi, 1999, s. 91).

³⁶ Ahmet İnsel, *Düzen ve Kalkınma Kısacasında Türkiye*, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1996, s. 73-74.

³⁷ Fazıl Hüsnü Erdem, "Alevi Sorunu Üzerine Bazı Düşünce ve Öneriler", *Toplum ve Bilim* (Güz 2001), Sayı 90, s. 186.

tidar merkezlerinin bastırılması anlayışı üzerine kurulmuştur.³⁸ Böylelikle, Osmanlı'da, Hegel'in "sivil toplum" olarak adlandırdığı ve özünü örgütlenme özgürlüğünün oluşturduğu "ara tabakalar" (ikincil gruplar) ortaya çıkmamıştır.³⁹

Merkezin otoritesine karşı koyabilecek her türlü sivil oluşumun kuşkuyla karşılandığı ve bu nedenle de sürekli olarak denetlenmeye ve bastırılmaya çalışıldığı bir merkezîyetçi-bürokratik imparatorluk yapılanması içerisinde, Batılı üniversite modelinin doğup geliştiği özerk kent ve özerk lonca sistemine de yer yoktur.⁴⁰ Ailelerin, mahallelerin ve bağımlı loncaların bir yığılması görünümü veren Osmanlı kentleri⁴¹, merkezden atanan kamu görevlileri tarafından yönetilmiş ve yasa yapma ile bunları uygulama imtiyazına sahip olmamışlardır.⁴² Gene aynı şekilde, loncalar, merkezî devletin ekonomik yaşamı denetlemesinin araçlarından biri olarak kurulmuşlar ve bu doğrultuda işlev icra etmişlerdir. Kısacası, Batılı üniversite modelinin yeşerdiği özerk kent, özerk lonca, özerk dinî alan ve özerk bir burjuva sınıfı Osmanlı'da görülmemiştir. Buna bağlı olarak, Osmanlı'da, gerçek anlam ve işleviyle bir özerk üniversite kavramı da gelişmemiştir.

Osmanlı Devleti'nde yükseköğretim faaliyetinin yürütüldüğü kurumlar olarak medreseleri görmekteyiz. Osmanlı medreselerindeki düzen, çok büyük oranda, sefî olan Selçuklu medreselerinin oluşturduğu yapıyı yansıtmaktadır. Osmanlı medreselerinin en önemli özelliği vakıf esasına dayalı olarak kurulmuş olmalarıdır. Birer vakıf kurumları olarak karşımıza çıkan medreselerin işleyişi ile ilgili kurallar vakıf senedinde düzenlenmektedir. Buna göre vakıf medreseleri, vakıf senedine konulan hükümler çerçevesinde, nâzır ve mütevellî olarak atanan kişiler tarafından yönetilmektedir. Büyük bir kısmı padişahlar ve üst düzey bürokratlar tarafından kurulduğu bilinen medreselerin faaliyetleri için gereken malî kaynak, kurucuların vakıf senediyle tahsis etmiş oldukları gelirlerden oluşmaktadır.⁴³ Vakfın gelirleri vergiden muaf olduğu gibi, bu gelir-

³⁸ İnsel, *Türkiye Toplumunun Bunalımı*, s. 37.

³⁹ Bakır Çağlar, *Bir Anayasacının Seyir Defteri*, İstanbul: Su Yayınları, 2000, s. 48. Aksi görüş için bkz. A. Resul Usul, "Sivil Toplum, Oryantalizm, Demokrasi ve Osmanlı -Eleştirel Bir Yaklaşım-", *Türkiye Günlüğü* (Eylül-Ekim 1997), Sayı 47, s. 87-88.

⁴⁰ Klâsik dönem Osmanlı kentleri ile lonca sistemi için bkz. Kemal KARPAT, *Osmanlı Modernleşmesi*, (Çev. Akile Zorlu Durukan-Kaan Durukan), Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2002, s. 50-51; İlber Ortaylı, *Türk İdare Tarihi*, Ankara: TODAİE Yayınları, 1979, s. 194-209.

⁴¹ İnsel, *Düzen ve Kalkınma Kıskaçında Türkiye*, s. 73.

⁴² Kılıçbay, *Doğu'nun Devleti Batı'nın Cumhuriyeti*, s. 39-40.

⁴³ Davut Dursun, *Osmanlı Devletinde Siyaset ve Din*, İstanbul: İşaret Yayınları, 1989, s. 401.

lere devletçe el konulması da mümkün değildir.⁴⁴ Bu nedenlerledir ki, medreselerin, idarî ve malî özerkliğe sahip kurumlar oldukları ileri sürülmektedir.⁴⁵

Ne var ki, görünürdeki bu özerkliğin çok fazla işlevsel olduğunu söylemek mümkün değildir. Her şeyden önce, medreselerin vakıf şeklinde kurulması, Osmanlı yönetim anlayışının bir gereği olarak ortaya çıkmaktadır. Osmanlı uygulamasında, birçok kamu hizmeti vakıflar aracılığıyla görülmektedir. Kamu hizmetini ifa amacıyla kurulan vakıfların çok büyük bir kısmı, esas itibarıyla, devlete ait mal ve gelirlerin tahsis edilmesi suretiyle oluşturulan "tahsis kabilinden (gayrisahih) vakıflar"dır. Nitekim, eğitim hizmetini yerine getirmek amacıyla kurulan medreselere de, devlet arazileri ve devletin tahsil ettiği vergiler tahsis edilmektedir. Dolayısıyla medreseler, özel kişiler eliyle kurulmuş olsalar dahi, devlet gelirleriyle işleyen kuruluşlardır.⁴⁶

Öte yandan, -tıpkı diğer amaçlarla kurulan vakıflar gibi- medrese vakıfları da siyasî otoritenin denetimine tâbidirler. Her ne kadar, müteveli olarak atanan kişiler -vakıf senedinde belirtilen kurallar çerçevesinde- medreseleri yönetme yetkisine sahiplerse de, bu yetkileri sınırlı olup, merkezî otoritenin temsilcileri olan kadıların denetimine bağlıdır. Gerçekten de, üst düzey devlet görevlileri olan kadılar, medreselerin, vakıf senedinde belirtilen şartlara uygun yönetilip yönetilmediğini denetlemektedirler⁴⁷. Ayrıca, medreselerde eğitim faaliyetlerini yürüten müderrislerin tayini, merkezî hiyerarşi içinde yer alan kazaskerlerce gerçekleştirilmektedir.⁴⁸ Gene, müderrislerin terfi sisteminde, şeyhülislâm ve kazaskerler merkezî bir rol oynamaktadır.⁴⁹ Öte yandan, klâsik medrese sisteminin bütün özellikleriyle şekillendiği Kanuni döneminde gerçekleştirilen "Mülazemet Kanunu" (1540) ve "Kanunname-i Ehl-i İlim" (1557) adlı hukukî düzenlemelerle, medreselerin, disiplinli ve hiyerarşik bir eğitim ve yönetim yapıları haline getirilmek istendiği görülmektedir.⁵⁰

⁴⁴ Karpat, s. 27.

⁴⁵ Bkz. Sıddık Sami Onar, *İdare Hukukunun Umumi Esasları*, İstanbul: Marifet Basımevi, 1952, s. 645; A. Ülkü Azrak, "Devlet ve Üniversite", *İHİ Dergisi* (1988), Yıl 9, Sayı 1-3, s. 30; Dursun, *Osmanlı Devletinde Siyaset ve Din*, s. 401.

⁴⁶ Dursun, *Osmanlı Devletinde Siyaset ve Din*, s. 401.

⁴⁷ Dursun, *Osmanlı Devletinde Siyaset ve Din*, s. 402.

⁴⁸ Ortaylı, s. 167.

⁴⁹ Hasan Akgündüz, *Klasik Dönemde Osmanlı Medrese Sistemi (Amaç. Yapı. İşleyiş)*, İstanbul: Ulusal Yayınları, 1997, s. 463.

⁵⁰ Akgündüz, s. 303.

Birer vakıf eserleri olarak kurulan medreselerin sahip olduğu bu kısmî idarî ve malî özerkliğe karşın, bu kurumların bilimsel özerklikten yoksun olduklarını söylemek mümkündür. Her şeyden önce, medreselerde okutulacak dersler ve takip edilecek kitaplar, kurucular tarafından vakıf senedinde ayrıntılı olarak belirlenmektedir. Bu durum karşısında müderrislerin hareket serbestisi kısıtlanmış olmaktadır. Bundan daha önemlisi, merkezî iktidar, geleneksel eğitim ve öğretimin dışına çıkılmasını tolere edecek bir yapılanma içinde değildir.⁵¹ Zira, kurulmuş bir saat gibi "daire-i adalet" içinde işleyen ve değişmeme üzerine kurulan "nizam-ı alem" in korunması, merkezî iktidar açısından hayati bir öneme sahiptir. Böyle bir anlayış üzerine kurulu yapılanma içerisinde, kurulu düzeni bozabilecek her türlü oluşum gibi, eğitim ve öğretim alanında geleneksel yapıyı değiştirecek girişimlere de yer yoktur. Nitekim, bundan dolayıdır ki, Osmanlı medreseleri çağın gereklerine uygun olarak kendilerini yenilemeden varlıklarını sürdürmüşlerdir. Medreselerin kendilerini yenilemeleri bir tarafa, çoğu kez bu kurumlar çeşitli alanlarda yapılmak istenen yeniliklerin karşısında durmuşlardır.

Özetle ifade etmek gerekirse; merkezîyetçi-bürokratik bir niteliğe sahip olduğu bilinen klâsik Osmanlı devlet yapılanması, padişahın şahsında ifadesini bulan siyasi iktidarın gücünü sınırlayabilecek her türlü oluşumun denetim altına alınması ve bastırılması anlayışı üzerine kuruludur. Doğaldır ki, böyle bir anlayışın geçerli olduğu ortam, özerk üniversite kavramının yeşereceği bir zemine işaret etmemektedir. Her ne kadar vakıf esasına göre kurulu olan medreselerde kısmî bir idarî ve malî özerklik söz konusu olmuşsa da, bu özerklik, hem çok sınırlı bir alana hapsedildiği hem de üniversite özerkliğinin üçlü sacayağından biri olan "bilimsel özerklik"le desteklenmediği için eksiktir. Zira, bilimsel özerklikle tamamlanmayan idarî ve malî özerkliğin çok fazla bir anlam ifade etmeyeceği ve işlevsel olmayacağı açıktır.

3. OSMANLI MODERNLEŞMESİ SÜRECİNDE MEDRESELER

Osmanlı modernleşme sürecinde izlenen eğitim politikalarını ve bu politikaların sürdürülmesi amacıyla oluşturulan yeni eğitim kurumlarını doğru bir şekilde değerlendirebilmek için, her şeyden önce bütün bun-

⁵¹ Dursun, *Osmanlı Devletinde Siyaset ve Din*, s. 406-407.

lara şekil veren “Modernleşme/Batılılaşma” çabalarının mantığını ve ayırt edici özelliklerini bilmek gerekir. Bu gereklilik, aynı zamanda Cumhuriyet modernleşmesini ve bu çizgi içindeki üniversitelerin işlevlerini anlamada da büyük önem taşımaktadır. Çünkü Cumhuriyet modernleşmesi, selevi olan Osmanlı modernleşmesinin doğal ve kaçınılmaz bir sonucu olup, onun son halkasına denk düşmektedir.⁵²

Osmanlı modernleşmesi, Batılı modernleşmeyi tasvir eden temel süreçleri kendi iç dinamikleriyle keşfedip üretmeyen ve/fakat Batı’da yaşanan gelişmelerin uyarmasıyla inşa edilmeye çalışılan “savunmacı” bir gelişme modelidir. Bu modernleşme, Batı karşısındaki askerî üstünlüğünü kaybetmeye başlayan Osmanlı Devleti’nin, 19. yüzyılın ilk çeyreğinde, önceleri askerî alanda, daha sonraları ise idarî, malî, adlî ve dinî alanlarda gerçekleştirdiği bir dizi reformla sürdürülen değişim ve dönüşüm sürecidir.

Osmanlı modernleşmesini Batılı olandan farklı kılan temel özelliği, modernleşmenin devlet eliyle yürütülmüş olmasıdır. Bunun temel sebebi, Osmanlı modernleşme serüveninin farklı bir tarihsel bağlamda şekillenmiş olmasıdır. Modernleşme sürecinin, buna esin kaynağı olan Aydınlanma kültürü ile kentli ve girişimci sınıfların kapitalist faaliyetlerinin yarattığı canlılıktan yoksun olarak yürütülmeye çalışılması, devleti ve onun bürokratik aygıtını yegâne modernleştirici aktör haline getirmiştir.⁵³ Gerçekten, Osmanlı-Türk modernleşmesinde değişim ve dönüşüm, devlet dışında herhangi bir toplumsal dinamiğin etkisi ve katkısı olmaksızın gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Farklı bir söyleyişle, Osmanlı modernleşmesi, sivil toplumun yanında değil, gerçekte onu boğarak gelişim göstermiştir. Nitekim bu özelliğinden dolayıdır ki, Osmanlı modernleşme süreci içinde gelişen “devlet”, Batılı modellerden daha fazla “egemen” olmuştur.⁵⁴ Oysa Batılı modelde modernleşme sürecinde, devlet iktidarını elinde tutan güçlerle sivil toplum unsurları -kendi içlerinde

⁵² Osmanlı-Cumhuriyet modernleşmeleri arasındaki tarihsel sürekliliği vurgulayan bir çalışma için bkz. Paul Dumont, “Kemalist İdeolojinin Kökenleri”, (Çev. Meral Alakuş), içinde *Atatürk ve Türkiye’nin Modernleşmesi* (Yayına Hazırlayan:Jacop M. Landau), İstanbul: Sarmal Yayınevi, 1999, s. 49-72.

⁵³ Mithat Baydur, “Hürriyet Kavramı Ekseninde, İslam ve Demokrasi Üzerine Kısa Notlar”, *Yeni Türkiye* (Temmuz-Ağustos 1998), Sayı 22/II, s. 700.

⁵⁴ Metin HEPER, “The Strong State As a Problem For the Consolidation of Democracy (Turkey and Germany Compared)”, *Comparative Political Studies* (July 1992), Vol. 25, No. 2, s. 177.

ve karşılıklı olarak- kimi zaman çatışarak ve kimi zaman da uzlaşarak değişim ve dönüşümün taşıyıcıları olmuşlardır.

Modernleştirici aktörün “devlet” olması, Osmanlı modernleşmesinin ikinci bir özelliğini de ortaya çıkarmaktadır. Bu da, “tepeden inmecilik” (üstten devrimcilik)’tir. Buna göre, modernleştiriciler olarak adlandırılan egemen yönetici zümre, toplumda karşılığı bulunmayan Batılı değer ve normların çoğu zaman halka rağmen ve halkın iyiliği için yukarıdan aşağıya dayatılması şeklinde beliren modernleşme politikalarının teorisyen ve pratisyenleri olarak ortaya çıkmaktadırlar.

Osmanlı-Türk modernleşmesinin bir başka özelliği, modernleşmenin, toplumdaki kopuk bir zatiyet olan devleti kurtarmanın, korumanın ve güçlendirmenin bir araç-değeri olarak kabul edilmesidir. Bu bağlamda modernleşme, “devletin bekası” açısından ideolojik bir ihtiyaç olarak görülmüş ve “devleti kurtarmak ve güçlendirmek” sloganı altında sürdürülmüştür.⁵⁵ Öyle ki, bu özellik hiç değişmemiş; Osmanlı’nın son dönemlerinde “Devlet nasıl kurtarılabilir?”, Cumhuriyet tarihi boyunca ise, “Devlet nasıl korunabilir?” ve “Devlet nasıl güçlendirilebilir?” sorularına cevap şeklinde ifadelendirilmiştir.⁵⁶

Bu özellikler üzerine gelişim gösteren modernleşme çabaları, genel olarak eğitim politikaları üzerinde de etkili olmuştur. Osmanlı gerilemesinin “askerî yenilgilere” bağlanması, buna çare olarak başlatılan reform hareketlerinin “askerî” öncelikler dikkate alınarak sürdürülmesini beraberinde getirmiştir. Bu genel yaklaşım tarzı eğitim alanına da yansımış ve bu alana ilişkin düzenlemelerde de askerî okullara öncelik tanınmıştır. Nitekim, tek başına orduyu ıslah etmekle devletin kurtulacağı anlayışının eğitim alanındaki yansımaları, Darülfünun’dan önce askerî okulların açılması şeklinde kendini göstermiştir.⁵⁷ Bu çerçevede, ilk olarak 18. yüzyılın sonlarına doğru ordu için gerekli uzmanları yetiştirmek amacıyla “Mühendishane-i Bahr-i Hümayun” (1773) ve “Mühendishane-i Berr-i Hümayun” (1796) okulları açılmıştır. Medreselerin dışında açılan bu okullarda, medrese programlarında okutulmayan mühendislik bi-

⁵⁵ Karpat, s. 148, 161.

⁵⁶ Simten Çoşar, “Türk Modernleşmesi: ‘Aklileşme’, Patoloji, Tıkanma”, *Doğu-Batı* (Ağustos, Eylül, Ekim 1999), Sayı 8, s. 60.

⁵⁷ Yücel Aktar, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Öğrenci Olayları (1908-1918)*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1990, s. 33-35.

limlerine ilişkin dersler okutulmuştur.⁵⁸ Bu iki okulu, 1834 yılında açılan "Mekteb-i Harbiye" izlemiştir.

Öte yandan, modernleşmenin, sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel temelden yoksun olarak sürdürülmeye çalışılması, genel olarak eğitim alanının ihmal edilmesi sonucunu doğurmuştur. Nitekim, Tanzimat döneminde medreselerin ıslahı ile ilgili hiçbir girişimde bulunulmadığı gibi, -modernleşmenin merkezîyetçi karakterine koşut olarak kurulan Evkaf Nezareti aracılığıyla vakıfların gelirleri ve yönetimleri merkezîleştirilerek- medreselerin daha önce sahip oldukları kısmî idarî ve malî özerkliklerine de son verilmiştir.⁵⁹ Medreselerin bu şekilde zayıf düşürülüp kendi hallerine bırakılmalarının yarattığı boşluk, devletin sıkı denetimine tâbi yeni okulların açılmasıyla ikame edilmeye çalışılmıştır.⁶⁰

Medreselere karşılık, Tanzimat döneminde kurulan yüksek okullar, birer merkezî teşkilat olarak kabul edilmişlerdir⁶¹. Bu okulların açılmasıdaki temel amaç, devlet eliyle yürütülecek reformların taşıyıcısı olacak yönetim kadrosunun yetiştirilmesi olmuştur. Medreselerden ayrı olarak faaliyet gösteren bu yeni okullar, çoğul bir ortam içerisinde, devletin resmî doğruları dışında doğruların üretilip öğretilmesi ve bu suretle modernleşmenin sosyo-kültürel temellerinin güçlendirilmesi gibi bir amaçla kurulmamışlardır. Bu nedenledir ki, her ne kadar "modern okullar" biçimsel olarak medreselerden kopmuşlarsa da, gerçekte medreselerin metoduna sadık kalarak eğitim ve öğretim faaliyetlerini sürdürmüşlerdir.⁶²

Kurulan bu yeni okulların yetersizliği, yenilik taraftarlarını, çağdaş bir darülfünun (üniversite) kurma düşüncesine yöneltmiş ve bu amaçla oluşturulan komisyonun hazırladığı rapor doğrultusunda, 1846 yılında İstanbul'da bir üniversite kurulması kararlaştırılmıştır. Ancak, aradan uzun yıllar geçmesine rağmen, bir yandan kadro ve teknik donanım eksikliği, diğer yandan da aynı dönemde Batı'daki üniversite öğrencilerinin -monarşik yönetimleri yıkma uğruna- verdikleri özgürlük mücadele-

⁵⁸ Hüseyin Hatemi, "19. Yüzyılda Medreseler", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt II, İstanbul: İletişim Yayınları, 1986, s. 504.

⁵⁹ Karpat, s. 87.

⁶⁰ Bu çerçevede, Tıphane-i Amire ve Cerrahname-i Mamure (1827), Mekteb-i Adliye (1838), Mekteb-i Ulum-ı Edebiye (1839), Darül-muallim-i Rüşdi (1847) ve Mekteb-i Sultani (1867) gibi okullar açılmıştır.

⁶¹ Onar, s. 645.

⁶² Tanrı Z. Tunaya, *Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, İkinci Baskı, İstanbul, Arba Yayınları, 1996, s. 36.

sinden duyulan kaygı ve korku, üniversitenin açılmasını geciktirmiştir.⁶³ İlk olarak 1864 yılında açılan Darülfünun, öğrenim faaliyetlerini kesintisiz sürdürememiş; çeşitli tarihlerde kapatılan Darülfünun, tam üç kez yeniden açılmak durumunda kalmıştır. Bu süreç içerisinde gelişen üniversite geleneği, zamanla yükseköğrenimi amaçlayan bir kitle yaratmıştır. Ancak, Darülfünunun sık sık kapatılması, yükseköğrenim yapmak isteyen gençleri Avrupa'daki üniversitelere yöneltmiştir. Merkezî otoriteyi kaygılandıran bu gelişme⁶⁴, Darülfünun'un 1900 yılında kalıcı olacak bir biçimde yeniden açılmasını sağlamıştır.

Dikkat edilecek olursa, Darülfünun'un açılmasında, gerçek anlamda üniversitelerden beklenen işlevleri yerine getirecek bir yükseköğrenim kurumu oluşturmaktan ziyade, "devleti koruma" güdüsü belirleyici olmuştur. Bu güdü, aynı dönemde yaşanan bir gelişmeyle de teyit edilmiştir. Darülfünun'un açılmasına ve ülke kalkınmasındaki yerine ilişkin yazıların Kastamonu'da çıkan bir gazetede yayımlanması üzere harekete geçen Dahiliye Nezareti (İçişleri Bakanlığı), hem bu yazıların yayımlanmasını engellemiş ve hem de bu yazılar nedeniyle Kastamonu Valiliği'ne uyarıda bulunmuştur.⁶⁵ Bu olay da göstermektedir ki, Darülfünun, çağdaş değerler doğrultusunda öğrenci yetiştirmek ve ülke sorunlarına çözüm üretmek için değil, gençlerin davranış ve düşüncelerini denetim altına almak amacıyla açılmıştır.

Nitekim, II. Meşrutiyetin ilânına kadarki dönem içerisinde Darülfünun çeşitli kısıtlamalar nedeniyle hiçbir varlık gösterememiş; özellikle Milli Eğitim Bakanlığı müfettişlerinin yoğun denetimi, bu kuruluşun çağdaş üniversite düzeyine çıkışını engellemiştir. II. Meşrutiyet'in ilânı sonrasında, bu dönemin görece çoğulcu ve özgürlükçü havasından Darülfünun da nasibini almıştır. İlk kez bu dönem içerisinde günümüz üniversite yaşamındaki tartışmalar ortaya çıkmış; Darülfünun'un öğretim kadroları, programları, yönetim organları ile "üniversite özerkliği"ne ilişkin konular gündem oluşturmaya başlamıştır. 1912 yılında yayımla-

⁶³ Aktar s. 16-17.

⁶⁴ 1898 yılında Heyet-i Vükelâ (Bakanlar Kurulu) tarafından padişaha sunulan bir yazıda, Avrupa'ya yükseköğrenim amacıyla giden gençlerin denetim altında tutulamamasından dolayı düşünce ve ahlaklarının bozulduğu öne sürülerek, bundan böyle Avrupa'ya talebe gönderilmemesi ve öğrenimlerini İstanbul'da tamamlamalarına imkân yaratılması için bir Darülfünun açılması teklif edilmiştir (Bkz. Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, Cilt VIII, 3. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988, s. 394).

⁶⁵ Karal, s. 394.

nan ilk nizamname (tüzük) ile, üniversite özerkliği dışındaki konular düzenlenmiştir. Öte yandan, kız öğrencilerine yükseköğrenim görme imkânı verilmiş ve yabancı öğretim kadrosunun getirilmesi sağlanmıştır. Ders programları ile öğretim kadrosunun zenginleştirilmesi, Darülfünun'un canlanıp atılımlar yapmasına ve böylelikle toplum nezdinde itibar kazanmasına yol açmıştır.⁶⁶

II. Meşrutiyet yıllarının üniversite hayatına yaptığı en önemli katkı, "özerklik" tartışmalarını başlatmak olmuştur. Başta İttihat ve Terakki Fırkası olmak üzere çeşitli siyasî çevrelerin muhalefetine rağmen, birçok aydın tarafından Darülfünun'un "serbestliği" düşüncesi savunulmuştur. Bu düşüncenin hukuksal bir güvenceye kavuşturulması ve pratiğe geçirilmesi, ülkenin yarı-askerî diktatörlükle yönetildiği İttihat ve Terakki Fırkası'nın iktidar yıllarında (1913-1918) mümkün olmamıştır. II. Meşrutiyet'in beş yıllık (1908-1913) görece çoğulcu ve özgürlükçü ortamına son veren ve -çeteci ve militarist yapısının gereği olarak- baskıcı yöntemlerle ülkeyi yöneten tek-parti diktatörlüğünden, Darülfünun'a özerklik tanımını beklemek de doğru değildir. Darülfünun'a özerklik tanınması, ancak bu dönemin sona erip, toplumsal-siyasal ortamın nispeten daha demokratikleştiği "Mütareke yılları"nda gerçekleşmiştir.

Gerçekten, ilk kez 12 Ekim 1919 tarihli Darülfünun tüzüğüyle birlikte "özerklik" kavramına üniversite mevzuatında yer verilmiştir. Mütareke yıllarında gerçekleştirilen bu hukukî düzenlemeyle, özerkliğin doğal bir gereği olarak "Darülfünun Emini"nin (rektörün) müderrisler (profesörler) arasından seçilmesi esası kabul edilmiştir. Ayrıca bu tüzükle, "Darülfünun Divanı"nın (üniversite senatosunun) kurulması da kabul edilmiştir.⁶⁷

Hiç kuşkusuz, kâğıt üstünde de olsa Darülfünun'a özerkliğin tanınmış olması, önemsenmesi gereken olumlu bir adım olarak değerlendirilmelidir. Ne var ki, Darülfünun, ne teknik donanımı ve malî imkânları ne de akademik kadrosunun niteliği itibarıyla bu özerkliğin gereğini yapabilecek durumdaydı. Başka bir anlatımla, Darülfünun, üniversite özerkliğinin işlevsel olabileceği bir zeminden yoksundu. Kaldı ki, bu yükseköğrenim kuruluşu, gerçek anlamda "erk"ini kendi "öz"ünden almadığı için, böyle bir işlev yerine getirmesi de güçtü. Nitekim, bu eksiklik

⁶⁶ Katoğlu, Murat, "Cumhuriyet Türkiye'sinde Eğitim, Kültür, Sanat", *Türkiye Tarihi (Çağdaş Türkiye 1908-1980)*, Cilt 4, 4. Basım, İstanbul: Cem Yayınevi, 1995, s.398-399.

⁶⁷ Katoğlu, s. 401.

dolayısıyla ki, Cumhuriyet döneminde de üniversiteler hiçbir zaman özerk mekânlar haline gelememişlerdir.

4. CUMHURİYET MODERNLEŞMESİ VE TEK PARTİLİ YÖNETİM DÖNEMİNDE ÜNİVERSİTE-DEVLET İLİŞKİSİ

Devlet eliyle, devletin korunması amacıyla ve "yukarıdan aşağıya" bir yöntemle başlayan Osmanlı modernleşmesi, daha radikal adımlarla derinleştirilerek Cumhuriyet döneminde de sürdürülmeye çalışılmıştır. Cumhuriyet (Kemalist) modernleşmesi de, tıpkı selefi olan Osmanlı modernleşmesi gibi- "farklılaşma ve çoğulculuk üzerinde yükselen sivil toplumun girişimci ve yaratıcı gücü üzerinde"⁶⁸ değil, "modernleştirici devlet görevlileri"⁶⁹ olarak da tanımlanan sivil-asker bürokratların gücü üzerinde yükselmiştir. Modernleşmenin taşıyıcısı olan bu sivil-asker bürokratlar, sosyo-ekonomik yapıda köklü bir değişiklik gerçekleştirmeden, Batılı toplumların farklı bir tarihsellikte yarattığı siyasal ve kültürel kurumlar ile bunlara ilişkin değerleri Türkiye toplumuna aktarmayı amaçlamışlardır.⁷⁰ Bu bağlamda modernleşme, her şeyden önce bir zihniyet sorunu olarak görülmüş, zihniyet yapısının değiştirilmesiyle toplumun değişeceğine inanılmıştır.⁷¹ Böyle bir inançtan beslenen Kemalist modernleşme projesinin kullandığı temel ideolojik argüman, "toplum mühendisliği" (social engineering) olmuştur.

Toplum mühendisliği, tıpkı mühendislik biliminin olduğu gibi toplum biliminin de belirli kurallara bağlı bulunduğunu, bu kurallara uyulduğu takdirde toplumun istenilen şekilde yönlendirilebileceğini savunur. Bu yönlendirilişin kalkış noktası, pozitivist felsefe anlayışıdır.⁷² Maddî dünyanın ve buna ait bilginin insanlar için tek yol gösterici olduğunu kabul eden pozitivism⁷³, geleneksel olan her şeyin toptan reddedilmesi ve onun yerine bilimsel bilginin bir din olarak ikame edilmesini

⁶⁸ Nilüfer Göle, *Modern Mahrem*, 3. Basım, İstanbul: Metis Yayınları, 1992, s.130.

⁶⁹ OZBUDUN, Ergun: "State Elites and Democratic Political Culture in Turkey", in *Political Culture and Democracy In Developing Countries*, (Ed. Larry Diamond), Lynne Rienner Publishers, London, 1993, s. 252.

⁷⁰ Ergun Özbudun, *Türkiye'de Sosyal Değişme ve Siyasal Katılma*, Ankara: AÜHF Yayınları, 1975, s. 36.

⁷¹ Mümtaz'er Türköne, "Ekonominin Sağı", *Türkiye Günüğü* (Kış 1991), Sayı 17, s. 67.

⁷² Nilüfer Göle, *Mühendisler ve İdeoloji*, İstanbul: Metis Yayınları, Haziran, 1998, s. 20.

⁷³ H. Bülent Kahraman, "Bilgi ve kültür", *Radikal*, 12 Temmuz 2000.

öngörmektedir.⁷⁴ Böyle bir anlayışın, tarihselliği zayıf bir toplumdaki işlevi, “düzen ve ilerleme” ilkesi çerçevesinde, toplumu her türlü çelişki-den arınmış bir bütün olarak görmek ve onu devlet iradesiyle özdeşleştirmektedir.⁷⁵ Toplumu bu şekilde yukarıdan aşağıya doğru biçimlendirmeye ve toplumsal süreçleri projelere dönüştürmeye çalışan pozitivist düşünce biçimi⁷⁶, “seçkin” (elitist) bir dünya görüşünü temsil etmektedir. Gerçekten, pozitivismin en önemli özelliği, seçkinlerin üstünlüğünü ve öncülüğünü kabul etmektir. Buna göre, toplum için neyin iyi ve neyin kötü olacağına bu seçkinler zümresi karar verecek ve toplum bunlar tarafından yönlendirilecektir.

Nitekim, seçkin zihniyete sahip Kemalist modernleşme projesi de aynı anlayışla hareket etmiş; toplumu yönetme ve yönlendirme yetkisine sahip olduklarını iddia eden “aydınlanmış” devletçi seçkinler, toplum adına “ortak iyi”yi belirleme ve bunu uygulama yoluna koyulmuşlardır. Farklı bir deyişle, toplum içerisindeki ayrıcalıklı ve üstün konumunu, “doğrunun” mahrem ve mahfuz bilgisi ile “iktidarın” sihirli gücüne sahip olmaktan alan devletçi seçkinler bloğu, “ortak iyi”ye ilişkin bilgiyi üretmeye, bilmeyenlere bildirmeye ve bu amaçla da toplum üzerinde denetim ve gözetim yetkisini sürekli olarak kullanmaya çalışmışlardır. Seçkin olan bu anlayışın, “ötekileştirdiği” “çevre”ye biçtiği rol, susup dinlemek ve tâbi olmak olmuştur.⁷⁷

Sivil-asker bürokratlardan oluşan devletçi seçkinler ittifakının üstlendiği misyon, geleneksel olanın tasfiye edilmesi ve bunun yerine “bilimsel” olanın ikame edilmesi olduğundan, bu misyonun yerine getirilmesinde, bir bütün olarak eğitim-öğretim kurumlarına önemli görevler düşmektedir. Bu görevlerin başında, toplumu yönetecek ve yönlendirecek aydınlanmış insanlar yetiştirmek ve uzun vadede seçkinler arasında birliği pekiştirmek gelmektedir.⁷⁸

Eğitim ve öğretim kurumlarına yüklenen bu görevin, dönemin Darülfünun’unca tam anlamıyla yerine getirilmediği ileri sürülerek, hem bu görevlerin yerine getirilmesini sağlamak hem de devletçi seçkinler ittifa-

⁷⁴ H. Bülent Kahraman, “Biz kimi ötekileştirdik?”, *Radikal*, 20 Şubat 2002.

⁷⁵ Göle, *Mühendisler ve İdeoloji*, s. 21.

⁷⁶ Ayşe Kadioğlu, *Cumhuriyet İradesi Demokrasi Muhakemesi*, İstanbul: Metis Yayınları, 1999, s. 79.

⁷⁷ Fazıl Hüsnü Erdem, “Bilim mi, Rejim mi Önde?”, *Radikal*, 8 Ocak 2003.

⁷⁸ İtler İtler, “Türk Bürokrasisinde Süreklilik ve Değişim: Kemalist Dönem ve Sonrası”, (Çev. Meral Alakuş), *Atatürk ve Türkiye’nin Modernleşmesi* (Yayına Hazırlayan: Jacop M. Landau), İstanbul: Sarmal Yayınevi, 1999, s. 145.

kının eksik kalan ayağını tamamlamak amacıyla bir üniversite reformunun gerçekleştirilmesi yoluna gidilmiştir. Gerçekten, Cumhuriyet'in ilk yıllarından beri resmî elit nezdinde, Darülfünun'un kendisinden beklenen görevleri yerine getiremediği görüşü hakim olmuştur.⁷⁹ Bu dönemde Darülfünun'a başlıca iki eleştiri yöneltilmiştir. Birincisi, Darülfünun'da toplumun gereksinimlerini karşılayacak ciddî ve yararlı bilimsel çalışmalar yapılmadığı; ikincisi ise, Darülfünun'un inkılâplara karşı kayıtsız kaldığı ve hatta zaman zaman olumsuz bir tutum takındığı eleştirisidir.⁸⁰

Bu eleştiri ve beklentileri karşılamak amacıyla, 31.5.1933 tarih ve 2252 sayılı "İstanbul Darülfünun'un İlgasına ve Maarif Vekâletince Yeni Bir Üniversite Kurulmasına Dair Kanun"la, İstanbul Darülfünun'un kapatılması ve "İstanbul Üniversitesi" adı altında yeni bir üniversite kurulması kabul edilmiştir. Aynı tarihlerde Milli Eğitim Bakanlığı aldığı bir kararla, İstanbul Darülfünununu'nun öğretim kadrosunu büyük ölçüde tasfiye etmiştir. Buna göre, 151 öğretim elemanının görevine son verilmiş, 59 öğretim elamanının ise İstanbul Üniversitesi'ne tayin emri çıkarılmıştır.⁸¹ Öte yandan, Bakanlar Kurulu tarafından çıkarılan ve İstanbul Üniversitesi'nin işleyişi ile ilgili ilkelerin yer aldığı 11 Ekim 1934 tarihli yönetmelikle⁸², üniversiteye; araştırma yapma, millî kültür ve yüksek bilgiyi genişletme ve yaymaya çalışma, devlet ve ülke hizmeti için olgun elamanlar yetişmesine yardımcı olma görevleri verilmiştir. Gene aynı yönetmelikle, rektörün, Milli Eğitim Bakanı'nun önerisi üzerine imzalanacak müşterek kararnamenin cumhurbaşkanınca onaylanmasıyla; dekanların ise, rektörün önerisi üzerine Milli Eğitim Bakanlığı'nca atanacağı kabul edilmiştir. Sonuçta, tek partili cumhuriyet rejiminin uyguladığı politikalara kayıtsız kalan ve kendisinden istenen desteği verme konusunda mesafeli duran Darülfünun tasfiye edilmiş; Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlı, özerkliği elinden alınan, muhalifleri elenen, yalnızca iktidar

⁷⁹ 1927 yılında Mehmet Emin Erişirgil tarafından kaleme alınan, "İnkılâbımızı Tanıttırarak Hususunda Vazifemiz" başlıklı yazıda bu görüş şu cümlelerle ifade edilmiştir: "Darülfünun son bir asır zarfında Türk milletindeki azim tahavvülü merhale merhale tenvir etmeli ve fikir cereyanlarının teakübünü ve sebeplerini gösterecek tedkikatta bulunmalıdır. Ta ki yaşadığımız devrin hiç olmazsa yakın sebeplerini hem kendimiz bilelim, hem başkalarına gösterelim. Halbuki son zamanlardaki neşriyata bakarsanız bütün müderrislerimizin tedkik merkezini İslâmiyetten evvelki Türk hayatına hasretmiş görürsünüz" (Bkz. *Atatürk Devri Fikir Hayatı-I*, Hazırlayanlar: Mehmet Kaplan, İnci Enginün ve diğerleri, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1992, s.188).

⁸⁰ Katoğlu s. 401.

⁸¹ Katoğlu, s. 402.

⁸² Bkz. *Resmî Gazete*, 24.10-1934.

yanlısı öğretim kadrosunun istihdamına izin verilen bir üniversite modeli yaratılmıştır.⁸³

Özerkliği elinden alınan üniversitenin bu yolla siyasal merkezi temsil eden güçler ittifakına dahil edilme çabası, esas itibarıyla, Cumhuriyet'in kuruluşundan beri sürdürülen katı "devletçi" çizgiye ve otoriter tek parti sistemine uygun düşmektedir.⁸⁴ Cumhuriyetçi modernleşme projesinin devlet eliyle ve onun denetiminde sürdürülme kararlılığı, akademik özerkliğin kaldırılmasını ve üniversitenin bir "devlet organı" haline getirilmesini zorunlu kılmıştır. Darülfünun'un, Cumhuriyet devrimleri karşısındaki ilgisizliği ve pasifliği ise, bu süreci hızlandıran ve meşrulaştıran bir olgu olarak ortaya çıkmıştır. Nitekim bu husus, hem 2252 sayılı yasanın gerekçesinde ve hem de dönemin Milli Eğitim Bakanı'nca açıkça dile getirilmiştir.⁸⁵

Özetle ifade etmek gerekirse; gerçekleştirilen üniversite reformuyla, otoriter rejimlerde geçerli olan "cuius regio, eius universitas" (ülke kiminse, üniversite onundur) ilkesi egemen kılınmak istenmiştir. Böylece, üniversite, devlet otoritesine bağlanmaya, hem organik hem de işlevsel anlamda "devlet"le bütünleştirilmeye çalışılmıştır.

5. ÇOK PARTİLİ SİYASÎ HAYATA GEÇİŞ VE 1946 ÜNİVERSİTE REFORMU

Büyük ölçüde dış dinamiklerin etkisiyle, İkinci Dünya Savaşı sonrasında çok partili siyasî hayata geçişle birlikte merkez-çevre ilişkilerinde değişiklik yaşanmış; kerhen de olsa iktidar, çevreyi temsil iddiasında olan "siyasal (seçilmiş) seçkinler"e devredilmiştir. Ancak, merkezin toplum ve siyaset üzerindeki "vesayet" iddiaları hiçbir zaman eksik olmamıştır. Bu dönem, sayısal çoğunluğu elinde bulunduran siyasal seçkinlerin millî iradeyi fetişleştiren "çoğunlukçu demokrasi" anlayışı ile, devletin ve rejimin sahipliği iddiasındaki resmî seçkinlerin "sınırlı de-

⁸³ Davut Dursun, "Üniversiteler hep tartışılıyor...", *Yeni Şafak*, 9 Ocak 2003.

⁸⁴ Ernst E. Hirsch, *Anıların (Kayzer Dönemi-Weimar Cumhuriyeti-Atatürk Ülkesi)*, çev. Fatma Suphi, 5. Basım, Ankara: TÜBİTAK Popüler Bilim Kitapları, 2000, s. 361.

⁸⁵ Dönemin Maarif Vekili (Millî Eğitim Bakanı) Dr. Reşit Galip, 1 Ağustos 1933 tarihli İstanbul gazetelerinde yayımlanan demecinde şunları söylemiştir: "Memlekette siyasi, içtimai büyük inkılâplar oldu. Darülfünun bunlara karşı bitaraf bir müşahid kaldı... Darülfünun muhtariyeti yalnız mevki ve makam ihtiraslarını kaynaştıran menfi bir amil derekesine indirildi... Yeni üniversitenin Darülfünun ile hiç bir ilişkisi kalmamıştır" (Bkz. Azrak, s. 31, dipnot no 8).

mokrası” anlayışı arasındaki çatışmaya sahne olmuştur. Türk siyasetinin ana dinamiğini oluşturan bu çatışma, merkezi ve kenarı temsil eden güçler koalisyonundaki parçalanma, değişim ve farklılaşmalara rağmen bugüne kadar devam edegelmiştir.

Çok partili siyasî rejime geçişle birlikte başlayan demokratikleşme sürecinin yükseköğretim sistemine yansımaları, üniversitelerin özerkliklerinin kabul edilmesi şeklinde olmuştur. Farklı bir söyleyişle, bu dönemde üniversitelere geniş kapsamlı bir özerklik tanınması, genel olarak siyasal sistemin otoriter merkezîyetçilikten uzaklaştırılıp demokratikleştirilmesi doğrultusunda atılan adımların bir parçası olarak düşünülmüştür.⁸⁶ Gerçekten, çok partili siyasî hayata geçiş kararı verilmesinden hemen bir yıl sonra, 13.6.1946 tarih ve 4936 sayılı “Üniversiteler Kanunu”yla, üniversitelere özerklik verilmiştir.⁸⁷ İlgili kanunun 1. maddesinde bu husus şu şekilde ifade edilmiştir: “Üniversiteler, fakültelerden, enstitü, okul ve bilimsel kurumlardan oluşmuş, özerkliği ve tüzel kişiliği olan yüksek bilim, araştırma ve öğretim birlikleridir.”

Söz konusu kanunla, üniversitelere tanınan bu özerklik büyük ölçüde kâğıt üzerinde kalmış; hiçbir zaman fiilî bir gerçeklik olarak yaşanmamış ve işlevsel olmamıştır. Daha çok, merkeze ait resmî söylemin sınırları dahilindeki bir özerklik olarak anlaşılmıştır. Üniversiteler, devleti ve onun ideolojisini koruma refleksiyle hareket etmek durumunda bırakılmışlardır. Bu refleksle hareket etmeyen öğretim üyelerinin akıbeti, üniversitelerden atılmak olmuştur. Gerçekten, Niyazi Berkes, Behice Boran, Pertev Naili Boratav ve Adnan Cemgil, soğuk savaş döneminin temel suçlaması olan komünizm propagandası yapmakla suçlanmışlar ve 1948’de Ankara Üniversitesi Senatosu kararıyla üniversiteden uzaklaştırılmışlardır.⁸⁸ Ayrıca bu dönemde, siyasî iktidarı kullanan DP hükümeti de çıkardığı çeşitli yasalarla üniversiteleri denetim ve gözetim altında tutmaya çalışmıştır. Bu bağlamda, 1953 yılında çıkarılan 6185 sayılı yasayla, “siyasî yayın ve beyanlarda bulunmak” fiili, meslekten çıkarmayı gerektiren bir disiplin suçu olarak kabul edilmiştir.⁸⁹ Bundan bir yıl sonra (1954) kabul edilen 6435 sayılı yasayla, Milli Eğitim Bakanı’na, öğ-

⁸⁶ Hirsch, s. 362-363.

⁸⁷ Kanun için bkz. *Resmî Gazete*, 18.6.1946.

⁸⁸ Feroz Ahmad, *Demokrasi Sürecinde Türkiye: (1945-1980)*, çev. Ahmet Fethi, İstanbul: Hil Yayın, 1994, s. 46.

retim üyelerinin resen bakanlık emrine alınması ve görevlerinden uzaklaştırılması yetkisi verilmiştir.

Üniversitelere tanınan özerkliğin, resmî ideolojinin çizdiği “kırmızı çizgilerle” sınırları bir özerklik olması, bir kısım öğretim kadrosu üzerinde etkili olmuş ve bunlar, siyasî iktidarın “çizgiyi aşan!” kimi politikalarına “devlet adına” muhalefet etmekten kendilerini alıkoymamışlardır. Gerçekten, devletçi duruşa sahip bazı üniversite mensupları, arkasına aldıkları devlet gücünün kendilerine verdiği güvenle, önceleri *Forum Dergisi* ve Hürriyet Partisi, daha sonra ise CHP etrafında dönemin demokratik meşruiyete sahip siyasî iktidarına açıkça muhalefet etmişlerdir.⁹⁰ Üniversite içinden çıkan bu muhalefet grubu, siyasî iktidara olan tepkilerini daha da ileri düzeyde ortaya koyarak, meşru hükümeti alaşağı eden askerî darbeyi destekleme yoluna da gitmişlerdir. Nitekim, merkezin çevre karşısındaki rövanşı olarak değerlendirilen 1960 Askerî Müdahalesi, öğretim üyelerinin “modern fetva”⁹¹ niteliğindeki bildirileriyle meşrulaştırılmış; yine aynı öğretim üyelerine hazırlanan ve seçilmiş organlara karşı güvensizliğin izlerine rastlanan anayasa taslağı ile “devlet iktidarı-siyasî iktidar” ayrımı anayasal düzeyde kurumsallaştırılmaya çalışılmıştır.⁹²

6. 1961 ANAYASASI VE ÜNİVERSİTELER SORUNU

Devletçi seçkinlerin, 1950-1960 yılları arasındaki DP iktidarı döneminde yaşanan gelişmelere duydukları tepkiden beslenerek hazırlanmış olan 1961 Anayasası⁹³; bir yandan temel hak ve özgürlüklerin alanını genişletmiş, çoğulcu toplum yapısını güçlendirmiş, geniş kapsamlı sosyal ve ekonomik haklar getirmiş; öte yandan da, seçilmiş organların iktida-

⁸⁹ Bu yasa nedeniyle Prof. Dr. Nihat Erim, üniversitedeki görevinden istifa etmek durumunda bırakılmıştır (Bkz. İsmail Cem, *Tarih Açısından 12 Mart*, 3. Basım, İstanbul: Cem Yayınevi, 1993, s. 152).

⁹⁰ Hikmet Özdemir, *Tarih ve Politika (Bir Arayışın Notları)*, İstanbul: İz Yayıncılık, 1995, s. 92.

⁹¹ Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1995, s. 353.

⁹² Mustafa Erdoğan, *Türkiye'de Anayasalar ve Siyaset*, Ankara: Liberte Yayınları, Gözden Geçirilmiş ve Genişletilmiş 3. Baskı, 2001, s. 77-78.

⁹³ Bu Anayasanın hazırlanma sürecinde, içinde askerî müdahaleye açık destek vermiş öğretim üyelerinin de bulunduğu bir bilim kurulunun, 28 Mayıs 1960 tarihli “Anayasa Ön Projesini Hazırlama Komisyonunun Tespit Ettiği Esaslar” başlıklı raporunda, askerî müdahalenin haklılığına vurgu yapmış olması, üniversite-devlet ilişkisinin sorunlu yapısını ortaya koymada önemli bir veri teşkil etmektedir (Raporun içeriği hakkında kısa bir bilgi için bkz. Bülent Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, Gözden Geçirilmiş 3. Baskı, İstanbul: Afa Yayınları, 1996, s. 282).

rını sınırlayacak etkin bir "frenler ve dengeler sistemi" (system of checks and balances) yaratmıştır.⁹⁴ Böyle bir anayasayla, hem seçilmiş organların iktidarının sınırlanacağı ve dengeleneceği hem de genişletilen ve güçlendirilen özgürlükler aracılığıyla, "kontrollü" bir biçimde çoğulcu ve demokratik bir toplum yapısına erişileceği umulmuştur.⁹⁵ Kısaca, çok partili siyasal yaşam bir disiplin içinde sürdürülmek istenmiştir.⁹⁶

Devletçi seçkinlerin temel siyasal değer ve çıkarlarını yansıtan bir hukuksal belge olarak 1961 Anayasası⁹⁷, devletçi seçkinleri siyasal seçkinlere karşı korumaya çalışmıştır.⁹⁸ Bu bağlamda yeni Anayasa, bir taraftan devletçi seçkinleri güvenli ve güçlü kılacak, diğer taraftan da siyasal seçkinleri gözetim ve denetim altında tutacak anayasal mekanizmalar (Senato, Anayasa Mahkemesi, Milli Güvenlik Kurulu, Üniversite ve TRT) getirmiştir. Böylece, Osmanlı devletinin üç ayaklı (saray, medrese, ordu) yönetim anlayışı anayasal teminat altına alınmıştır.⁹⁹ Kuşkusuz, siyasal seçkinlerin millî iradeyi fetişleştiren "çoğunlukçu demokrasi" anlayışını törpülemek amacıyla iktidarın bölüşülmesi, paylaşılması ve sınırlanması yoluna gidilmesi, "anayasal demokrasi"nin kurumsallaşması açısından büyük önem taşımaktadır. Bu bağlamda, 1961 Anayasası'yla, özellikle çoğunluğun keyfî eğilimlerini denetlemek üzere Anayasa Mahkemesi'nin kurulması ve iktidarın dikey bölüşümünü sağlamak amacıyla "özerk" statüye sahip kamu kuruluşlarının (Üniversiteler, TRT) yaratılması, ilk bakışta olumlu karşılanması gereken düzenlemelerdir. Ancak, Soysal'ın haklı olarak belirttiği gibi, "Türkiye'de... özerklik sorunu, genel oydan çıkmış organlara karşı güvensizlik ifade eden bir dengeye canlılık kazandırmak ve onun aşılmasını sağlamak açısından düşünülmeli(ydi)dir."¹⁰⁰ Bunun böyle olduğunu, söz konusu kurumlar pratiğinden de anlamak mümkündür. Gerçekten, söz konusu kurumların pratiğinden de anlaşılmalıdır ki, özerklikten güdülen amaç, merkeze ait değer ve söylemlerle

⁹⁴ Özbudun: *State Elites and Democratic Political Culture in Turkey*, s. 258.

⁹⁵ Özbudun, Ergun: "Development of Democratic Government in Turkey : Crises, Interruptions, and Reequilibrations", *Perspectives On Democracy in Turkey*, (ed. Ergun Özbudun), Ankara: Turkish Political Science Association, 1988, s.19.

⁹⁶ C.H Dodd, *Politics and Government in Turkey*, Manchester University Press, Manchester, 1969, s. 169.

⁹⁷ Özbudun, *State Elites and Democratic Political Culture in Turkey*, s. 257.

⁹⁸ Heper, s. 186.

⁹⁹ Bu konuya ilişkin geniş bir değerlendirme için bkz. Celal Bayar, *Başvekilim Adnan Menderes* (Derleyen, İsmet Bozdağ), İstanbul: Baha Matbaası, tarihsiz, s. 9-17.

¹⁰⁰ Mümtaz Soysal, *Anayasanın Anlamı*, İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1990, s. 99.

uyuşmayan her türlü düşünce ve yapılanmayı denetim altına almak ve sınırlı bir çoğulculuğun gelişimine olanak tanımak olmuştur.

1961 Anayasası'yla özerklik tanınan kurumların başında "üniversiteler" gelmektedir. İlk defa bu Anayasayla, "özerk kuruluşlar" başlığı altında, "(...) Üniversiteler, bilimsel ve idarî özerkliğe sahip tüzel kişilerdir. Üniversiteler kendileri tarafından seçilen yetkili öğretim üyelerinden kurulu organları eliyle yönetilir ve denetlenir (...) Üniversite öğretim üyeleri ve yardımcıları serbestçe araştırma ve yayında bulunabilirler" (m.120) denilerek, anayasal düzeyde özerklik güvence altına alınmıştır. Bu özerklik, -başka amaçların yanı sıra- "rejim bekçiliği" rolüne soyunmuş üniversitelerin, üstlendikleri bu misyonu siyasî iktidarların müdahalesi dışında sürdürebilmelerine imkân tanımak amacıyla kabul edilmiştir. Gerçekten, üniversitelere özerklik tanınmasının amaçlarından biri de, DP iktidarına gösterdikleri muhalefetle, askerî müdahaleyi meşrulaştırmakla, askerî müdahale sonrasında kurulan olağanüstü mahkemede DP'lileri yargılayanlara verdikleri destekle ve yeni anayasal düzenin inşasında gösterdikleri çabalarla, kendilerinden beklenen misyonu başarıyla yerine getirerek devlete olan sadakatlerini ispatlamış olan üniversite mensuplarının¹⁰¹, bu rollerini anayasal güvence altında devam ettirebilmelerini gerçekleştirmek olmuştur. Yani, özerklik, genel olarak üniversite kavramının gerektirdiği işlevleri yerine getirebilmenin bir aracı olarak değil de, daha çok, millî iradeye karşı duyulan güvensizliğin bir ifadesi olarak düşünülmüştür.

Toplum mühendisliğinin birer ürünü olan bu düşünce ve temenniler, yaşanan gelişmeler tarafından boşa çıkarılmıştır. Üniversiteler, -var olan özerkliğin de katkısıyla- evrensel varoluş sebeplerinin kendilerine yüklediği sorumluluktan hareketle -kısmen de olsa- "ideolojik sarmal"ın dışına çıkarak önemli mesafeler katetmişlerdir. Bunda, eşzamanlı olarak toplumsal alanda yaşanan birtakım gelişmelerin çok büyük etkisi olmuştur. Toplumsal farklılaşmanın artmaya, örgütlü toplum modelinin gelişmeye, düşünsel ve siyasal çoğulculuğun yer etmeye, sivil toplum unsurlarının yavaş yavaş yeşermeye ve canlanmaya başladığı bir ortam

¹⁰¹ Ne var ki, bu öğretim üyelerinden bir kısmı, "Millî Birlik Komitesi"nce Ekim 1960'da üniversitelerden tasfiye edilmiştir. Gerçekten, rejime olan sadakatlarından kuşku duyulan 147 öğretim üyesi, "tembellik, yeteneksizlik ve devrime destek vermeme" gibi gerekçelerle üniversitelerden uzaklaştırılmış ve bunun üzerine üniversite rektörleri de görevlerinden istifa ederek bu duru-

içerisinde, üniversiteler, gelişip serpilme olanağına sahip olmuştur. Ayrıca, bu dönemde çeşitli "Fikir Kültüpleri"nin büyük üniversitelerde örgütlenmesi¹⁰², üniversitelerin fikrî çoğulculuk doğrultusunda gelişim göstermesini ve resmî ideoloji dışına çıkıp toplumsal muhalefetin odaklarından biri haline gelmesini hızlandırmıştır.

Üniversitelerin, bürokratik elitlerin tarihsel tezleriyle bağdaşmayan bir tutum içine girmeleri ve onların beklentilerine ters düşmeleri, özerkliklerinin kısıtlanması sonucunu doğurmuştur. Bunda, üniversitelerde yaşanan şiddet hareketlerinin de etkisi olmuştur. Şiddet hareketleriyle "akademik özerklik" arasında bağlantı kurulması¹⁰³ ve bu hareketlerin bir türlü önlenmemesinden üniversite yönetimlerinin sorumlu tutulması, üniversite özerkliğinin gözden geçirilmesine yönelik arayışların temel hareket noktasını oluşturmuştur. Nitekim, "12 Mart Muhtırası" sonrasında gerçekleştirilen Anayasa değişikliğiyle, eski maddenin metninde yer alan "bilimsel ve idari özerklik" ibareleri çıkarılmış; üniversitelerin kendileri tarafından seçilen organlar marifetiyle yönetilmelerine, "devletin gözetim ve denetimi altında" kaydı getirilmiş; üniversite organları ile öğretim üyelerinin, üniversite dışındaki makamlarca uzaklaştırılabilmelerinin önü açılmış; "öğrenim ve öğretim hürriyetlerinin tehlikeye düşmesi ve bu tehlikenin üniversite organlarıncı giderilememesi halinde", Bakanlar Kurulu'nun üniversite yönetimine el koyması öngörülmüştür (m.120).

1961 Anayasası'nın 120. maddesinde 1488 Sayılı Kanun'la yapılan değişikliğe paralel olarak, 20.6.1973 tarih ve 1750 Sayılı "Üniversiteler Kanunu" çıkarılmıştır.¹⁰⁴ İlgili kanunun 3. maddesinin (b) bendinde, üniversitelere, "Öğrencilerini, bilim anlayışı kuvvetli, millî tarih şuuruna sahip, vatanına, örf ve adetlerine bağlı, milliyetçi ve sağlam düşünceli aydınlar... olarak yetiştirmek" görevi yüklenmiştir. Bununla, üniversite-

mu protesto etmişlerdir (Bkz. Hikmet Özdemir, "Siyasal Tarih: 1960-1980", *Türkiye Tarihi (Çağdaş Türkiye 1908-1980)*, Cilt 4, 4. Basım, İstanbul: Cem Yayınevi, 1995, s. 200).

¹⁰² Zürcher, s. 371. Bu "Fikir Kültüpleri, "bürokratik denetimin her türlü inisiyatifı boğduğu bir ülkede bir sivil toplum oluşturmak için gerçekleştirilen ilk ciddi girişimdi" (Feroz Ahmad, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, çev. Yavuz Alagon, İstanbul: Sarmal Yayınevi, 1995, s. 198).

¹⁰³ Dönemin Başbakanı Nihat Erim, üniversite özerkliği hakkında yaptığı bir konuşmada, hükümetin bu konuya ilişkin yaklaşımını şu şekilde ifade etmiştir: "Çıkacaksın kürsüye, eğitim, öğretim, bilim serbestliği var diye, bu hür demokratik düzen denilen şey laftır, burjuva uydurmasıdır, asıl hürriyet bu değildir, asıl hürriyet Mao'nun, Che Guevera'nın, Lenin'in hürriyetidir diyeceksin ve senelerce bunu söyleyeceksin. Olmaz! Hiçbir devlette böyle bir şey olmaz. Bu çocuklar ellerinde sten tabancalarla, dinamitlerle yerden bitmediler ki! Bunlar kafaları yıkana yıkana, şartlandırılarak şartlandırılarak bu hale geldiler." (Bkz. *Milliyet*, 9 Mayıs 1971)

¹⁰⁴ Bkz. *Resmî Gazete*, 7.7.1973-14857.

ler, evrensel olandan koparılıp "millîci" bir ideolojik anlayışın dar kalıpları içine sokulmak istenmiştir.¹⁰⁵ Öte yandan, üniversitelerin eylem ve işlemleri bakımından sorumlu olduğu ve Başbakanın başkanlığını yaptığı "Üniversite Denetleme Konseyi" oluşturulmuştur. Konsey'in önerisine rağmen üniversitelerin kendi mensuplarına karşı disiplin önlemleri almamaları halinde, Konsey, kendi başına hareket etme yetkisine sahip kılınmıştır. Ayrıca Konsey, gerekli gördüğü hallerde üniversite yönetimini kendi üstüne alma yetkisiyle de donatılmıştır. Üniversite özzerkliğinin sonu anlamına gelen bu düzenleme, dönemin öğretim üyelerinden Faruk Erem tarafından kabul edilemez bulunmuş ve bu nedenle de Erem görevinden istifa etmiştir.¹⁰⁶

1980 SONRASI YAŞANAN GELİŞMELER

Tıpkı "12 Mart Yönetimi" gibi "12 Eylül Rejimi" de, üniversiteleri şiddet ve terör üreten kurumlar olarak görmüş; üniversiteleri, ülkede yaygın olarak yaşanan şiddet olaylarının sorumlularından biri olarak kabul etmiştir. Gene aynı şekilde, askerî müdahale sonrası oluşturulan "Millî Güvenlik Konseyi" (MGK), üniversitelerin kendilerine yüklenen ideolojik misyonu gereği gibi yapmadıklarını, hatta bundan sapma gösterdiklerini ileri sürmüştür. Dönemin MGK Başkanı Orgeneral Kenan Evren, 16 Eylül 1980 günü Türk ve yabancı basın mensuplarına yaptığı konuşmasında, "İlkokullardan üniversitelere kadar Atatürkçülük, diğer bir deyimle Kemalist öğretim yapılacağına ve böyle bir fikir üretileceğine tam aksine sağ, sol ve irticai fikirler üretilmiştir. Bunları üretenler maalesef Devlet kasasından maaş alan bir kısım öğretmen ve profesörler olmuş" diyerek¹⁰⁷, bu konudaki görüşlerini açıklıkla dile getirmiştir. MGK'nin bu önkabulleri, oluşturulması düşünülen üniversiteler rejiminin temel gerekçesini oluşturmuştur.

12 Eylül rejimi, üniversiteleri, "hocasıyla, talebesiyle ıslah" etmek¹⁰⁸; üniversiteleri "terör yuvası" olmaktan çıkarıp disiplin altına almak ve u-

¹⁰⁵ Ankara Üniversitesi'nin, madde metninde geçen "örf ve adetlerine bağlı" deyiminin Anayasa aykırılığı iddiasıyla açtığı dava sonucunda Anayasa Mahkemesi, E. 1973/37, K.1975/22 sayılı kararıyla bu deyim'in iptaline karar vermiştir (Bkz. *Resmî Gazete*, 3.12.1975-15431).

¹⁰⁶ Ahmad, *Demokrasi Sürecinde Türkiye*, s. 360.

¹⁰⁷ Millî Güvenlik Konseyi Genel Sekreterliği, *12 Eylül Öncesi ve Sonrası*, 2.Baskı, Ankara: 1981, s. 256.

¹⁰⁸ Turan Yıldırım, *Türkiye'nin İdari Teşkilatı*, İstanbul: Alkım Yayınevi, 1997, s. 159.

zaklaşmış oldukları tarihsel misyonlarına yeniden kavuşturmak istemiştir. Bu amaçla önce kanun çıkarılmış, daha sonra ise bu kanunun ruhuna uygun anayasal düzenlemeler yapılmıştır.¹⁰⁹ Gerçekten, önce 4.11.1981 tarih ve 2547 sayılı “Yüksek Öğretim Kanunu” çıkarılmış¹¹⁰; bundan yaklaşık bir yıl sonra kabul edilen 1982 Anayasasıyla, “Yükseköğretim Kurumları ve Üst Kuruluşları” ana başlığı altında (m.130,131,132) yeni yükseköğretim sisteminin temel ilkeleri düzenlenmiştir. Bu düzenlemelerle, üniversiteler âdeta “devlet organları” haline getirilmişlerdir.¹¹¹

Yükseköğretim mevzuatı bir bütün olarak değerlendirildiğinde, yükseköğretim sisteminin şu özelliklere sahip olduğu görülür: Birincisi, “tektiplilik”tir. Yeni düzenlemeyle, üniversiteler ve daha önce Üniversiteler Kanunu’nun kapsamı dışında kalan bütün yüksek öğretim kuruluşları, Milli Eğitim Bakanlığı’na bağlı enstitü ve meslek yüksek okulları tek kanun çerçevesine alınmış ve tek bir merkezî üst yönetim olan “Yüksek Öğretim Kurulu”na bağlanmıştır. Bu husus, 2547 Sayılı Kanun’un amacının yer aldığı 1. maddesinde açıkça dile getirilmiştir. Buna göre kanunun amacı, tüm yükseköğretim kurumlarını “bir bütünlük içinde düzenlemek”tir. Böyle bir düzenleme, üniversite ile yüksek okul ve benzeri yükseköğretim kuruluşları arasındaki farkı gözardı eden bir anlayışı temsil etmektedir. Oysa, temel uğraşı alanları bilimin araştırılması ve öğretilmesi olan üniversiteleri, başka amaçlar için kurulmuş olan öğretim kurumlarıyla aynı nitelikte kabul etmek doğru bir yaklaşım değildir.¹¹²

Yeni sistemin ikinci özelliği, “merkeziyetçilik”tir. Genel olarak değerlendirildiğinde, cari sistemin, katı merkeziyetçi, otoriter, müdahaleci ve denetleyici bir yapıya sahip olduğu görülmektedir¹¹³. Bunun en önemli göstergelerinden biri, ancak bir hiyerarşik yönetim yapısında görülebilecek ast-üst ilişkisinin varlığını ortaya koyan ibarelere 2547 Sayılı

¹⁰⁹ Yasaya uygun anayasa anlayışı için bkz. YILDIRIM, s. 200-210.

¹¹⁰ Bkz. *Resmî Gazete*, 6.11.1981-17506.

¹¹¹ Taha Parla, *Türkiye’de Anayasalar*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1991, s. 95. Üniversitelerin “devlet organları” olduklarına ilişkin itiraf, Cumhuriyet Üniversitesi’nin 2003-2004 eğitim öğretim yılı açılış konuşmasında Cumhurbaşkanı tarafından şu şekilde dile getirilmiştir: “Üniversiteler, üstlendikleri işlevler ve ülkeye sağladığı kazanımlarla, Türkiye Cumhuriyeti’nin temel kurumlarındandır. Herhangi bir kurumun ya da çevrenin değil, devletin organlarıdır. Üniversiteleri bu konumundan uzaklaştıracak, siyasallaşmaları sonucunu doğuracak yöntem, yaklaşım ve düşünceler kabul edilemez.” (Bkz. *Radikal*, 24 Eylül 03)

¹¹² Azrak, s. 34-35.

¹¹³ Server Tanilli, *Nasıl Bir Demokrasi İstiyoruz?*, 4. Bası, İstanbul: Say Dağıtım, 1989, s. 132.

Kanun'da yer verilmiş olmasıdır.¹¹⁴ Gerçekten, söz konusu yasada yer alan "disiplin amiri" (m.53), "üst kuruluşlar" (m.64) "bir üst makam" gibi hiyerarşik yapılu merkezci kuruluşlar için kullanılan terimler, yükseköğretim sisteminin merkezîyetçi niteliğini açığa vurması açısından önemli bir veri oluşturmaktadır. Öte yandan, bu sistem, piramidal bir yapı görünümünü vermektedir. Bu yapının tepesinde, yükseköğretim kurumlarını örgütleme ve denetleme işlevini yerine getiren ve olağanüstü yetkilerle donatılan "Yüksek Öğretim Kurulu" (YÖK) bulunmaktadır. 24 üyesinden 17'si yürütme organı (Cumhurbaşkanı, Bakanlar Kurulu, Milli Eğitim Bakanlığı ve Genelkurmay Başkanlığı) tarafından seçilen YÖK'ün (m.6), bir merkezî karar, yürütme ve disiplin organı olarak tasarlandığı görülmektedir. Sadece bir "plân ve koordinasyon organı" olduğu ileri sürülmesine karşın, idarî, malî ve akademik tüm yetkileri elinde bulunduran YÖK, esas itibarıyla bir "vesayet" organını andırmaktadır.

12 Eylül Rejimi'nin otoriter ve merkezîyetçi felsefesinin yükseköğretim sistemi üzerindeki kurumsal yansıması olan YÖK, tıpkı RTÜK ve MGK gibi, "devlet iktidarı" lehine mahfuz bir alan yaratmak amacıyla oluşturulan başat kurumlardan biridir. Bu bağlamda YÖK'ün, parlamento ve hükümetlerin her türlü müdahalesinden uzak bir biçimde "devlet iktidarı" nı kullanacak bir güç merkezi olarak tasarlandığı görülmektedir. Buna göre YÖK, bir yandan "üniversiteler bakanlığı" işlevini görecektir ve üniversiteleri gözetim ve denetim altında tutacak, diğer yandan da "siyaset-üstü" bir siyasî güç odağı olarak gerektiğinde gündelik siyasete yön vermeye çalışacaktır.¹¹⁵

Yükseköğretim sisteminin üçüncü özelliği, "demokratik yönetim ilkesi"ne duyulan kuşku"dur. Yeni düzenlemelerle, yönetici kadronun belirlenmesinde daha önce geçerli olan "seçim yöntemi" bir tarafa bırakılmakta, bunun yerine "atama yöntemi" kabul edilmektedir. Gerçekten yeni sisteme göre, yükseköğretim üst kuruluşlarıyla üniversite organlarının büyük bir kısmı atama yöntemiyle oluşturulmaktadır. Buna göre, yükseköğretim üst kuruluşlarından olan "Yükseköğretim Kurulu" ve "Yükseköğretim Denetleme Kurulu" tamamen atama yoluyla oluşmaktadır (m.6,8). Üniversite ve fakültelerin yönetimi ise büyük ölçüde atanmış organlara bırakılmaktadır. Rektör, göstermelik bir seçim sonucunda

¹¹⁴ Azrak, s. 35.

¹¹⁵ Ahmet İnsel, "Yükseköğretimin MGK'sı", *Radikal İki*, 5 Ocak 2003.

Cumhurbaşkanı tarafından atanmaktadır (m.13).¹¹⁶ Üniversite senatosu, atanmış üyelerin sayısının seçilmiş üyelerin sayısından fazla olduğu bir yönetim organıdır (m.14). Aynı şey, üniversite yönetim kurulu için de geçerlidir (m.15). Fakülte dekanları da, seçimle değil, atamayla göreve gelmektedir (m.16).

Yükseköğretim sisteminin en önemli özelliklerinden biri de, "ideolojik" oluşudur. Sistemin ideolojik bir karakter taşıması, bilimsel özerkliği sınırlamaktadır. Bilimsel özerkliğe getirilen sınırlamaların başında, Anayasa'da yer alan, "Üniversiteler ile öğretim üyeleri ve yardımcıları serbestçe her türlü bilimsel araştırma ve yayında bulunabilirler. Ancak, bu yetki, Devletin varlığı ve bağımsızlığı ve milletin ve ülkenin bütünlüğü ve bölünmezliği aleyhinde faaliyette bulunma serbestliği vermez" (m.130/4), hükmü gelmektedir. Türkiye'de, "Devletin varlığı ve bağımsızlığı ve milletin ve ülkenin bütünlüğü ve bölünmezliği aleyhinde faaliyette bulunma" yasağının nasıl anlaşıldığına ilişkin geçmiş yıllardaki uygulamalar dikkate alındığında, böyle bir sınırlama hükmünün "hikmeti"ni anlamak güç olmasa gerektir. Öte yandan, 2547 Sayılı Kanun'un 4. maddesiyle, yükseköğretimin amaçları arasına, "Atatürk milliyetçiliğine bağlı", "Türk olmanın şeref ve mutluluğunu duyan" öğrenciler yetiştirmek gibi ideolojik hedeflerin sokulmuş olması, akademik özgürlüğün temeli olarak kabul edilen "yöntem özgürlüğü"nü sınırlamaktadır.¹¹⁷ Mevzuattaki bu sınırlamalar kendisini uygulamada da göstermektedir. Bu bağlamda, yükseköğretim kurumlarında hangi derslerin okutulacağı ve ders programlarının içeriği gibi hususlarda zaman zaman müdahaleler yaşanmıştır. Bunlardan en önemlisi, 12 Eylül Rejimi sonrasında, "Atatürk İlke ve İnkılapları" adlı bir dersin müfredata eklenmesidir. Bütün yükseköğretim kurumu öğrencilerinin izlemesi zorunlu olan bu dersin varlığı, Türkiye'de bu kurumların devletin ideolojik aygıtı ola-

¹¹⁶ Bugüne kadar yapılan sayısız rektörlük seçimleri incelendiğinde, seçimlerin büyük ölçüde bir oyundan ibaret olduğu anlaşılmaktadır. Seçim sürecinde YÖK'ün sergilediği tutuma bakıldığında, yapılan tercihlerde ideolojik kaygıların egemen olduğu görülmektedir. Bu kaygıların özellikle 28 Şubat sürecinde çok daha belirgin olduğu bilinmektedir. Dicle Üniversitesi'nde son dönem rektörlük seçiminde en fazla oy almasına rağmen Cumhurbaşkanı tarafından atanmayan eski rektörün sarf ettiği sözler, rektörlük seçimlerinin görünmeyen yüzünü ortaya koyması açısından önemli bir veri oluşturmaktadır. Dicle Üniversitesi eski rektörü bir gazeteye yaptığı açıklamada şunları söylemiştir: "Genelkurmay, MİT ve Emniyet bizden yanaydı, Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer beni tanımadığı için asılsız ihbarlara itibar etti." (Bkz. *Sabah*, 26 Ocak 2003)

¹¹⁷ Tanilli, s. 304.

rak kurgulandığını göstermesi açısından yeterli bir veri oluşturmaktadır.¹¹⁸

Öğrencilerin bilgilenme özgürlüğü ile akademisyenlerin bilimsel özerkliğini kayıtlayan başka örnekler de göstermek mümkündür. YÖK, sık sık üniversitelere gönderdiği resmî yazılarla, üniversitelerden; "Ermeni sorunu", "Kıbrıs sorunu" ve "Kürt sorunu" gibi konularda siyasî bir tavır almalarını ve öğrencilerin resmî söylem doğrultusunda bilgilendirilmelerini istemektedir. Bunlar üniversitelerce o kadar kanıksanmış ki, çoğu kez, YÖK'ten herhangi bir talep gelmese dahi, üniversiteler, devlet iktidarının hassas olduğu konulara ilişkin yaşanan gelişmeler karşısında "durumdan vazife çıkarmakta" ve gereken ideolojik tepkiyi ortaya koymaktadırlar. Öte yandan, YÖK, sansür komisyonları oluşturarak, öğretim elamanlarının yazdıkları kitapların resmî ideolojiye uygunluğunu denetlemekte; kendi ideolojik tercihleriyle uyuşmayan kitapları yasaklama yoluna da gitmektedir.¹¹⁹

Yükseköğretim sisteminin bu ideolojik niteliği, akademik yaşamın sönmesine, bilimsel araştırma ve yaratıcılığın kısırlaşmasına yol açmaktadır.¹²⁰ Söz konusu ideolojik kıskaç, öğretim elamanları ile öğrencileri, sistemin edilgen özneleri haline getirmektedir. Kendilerine biçilen bu rolü oynamak istemeyen öğretim elamanları üniversitelerden uzaklaştırılmakta; bu da yetmiyormuş gibi, ömür boyu kamu hizmeti görmekten mahrum edilmektedir. Devletin tehdit algulamalarına paralel olarak üniversitelerde temizlik ve karşı kadrolaşma harekâtları sürdürülmekte; devlete yönelik tehdidin nereden geldiğine bağlı olarak, bu tehdit unsurlarının tasfiyesi ve bunların yerini alacak yeni kadroların üniversitelere alınması yoluna gidilmektedir. "YÖK'ün temizlik ve karşı kadrolaşma hareketleriyle, gerçekleştirmeye çalıştığı ideolojik yönlendirmelerle,

¹¹⁸ Ahmet İnsel, "Yükseköğretimin MGK'sı", *Radikal İki*, 5 Ocak 2003.

¹¹⁹ Mehmet Ali Ünal, "Cumhuriyetin 75. Yılında YÖK Sansürü", *Türkiye Günlüğü* (Eylül-Ekim 1998), Sayı 52, s.68.

¹²⁰ Gazi Üniversitesi öğretim kadrosu üzerinde yapılan bir araştırma, bu tespitimizi doğrular niteliktedir. Araştırmanın sonuçlarına göre, öğretim üyelerinin %21'i akademik yayınlar dışında kitap okumamaktadır. Araştırmanın ortaya koyduğu önemli sonuçlar şöyle: • Sosyal değerlere ilişkin görüşleri sorulduğunda, %35.6'sı "kendi kişisel prensiplerine ters düşse bile çoğunluğun düşüncesine uyacağını" söylüyor. %66.3'üne göre de "geleneklere ters düşen davranışlarda bulunmamak" gerekiyor. • % 48.3'ünün, "etrafında gelişen olaylara müdahale edecek gücü bulunmuyor". %37'si "etrafında neler olup bittiğini anlamakta zorluk çekiyor", %13.9'u "televizyon, gazete, dergi gibi şeyleri izleyemiyor." • %64.1'i hiçbir sivil toplum örgütüne üye değil. (Bkz. *Milliyet*, 16 Haziran 03)

lerle, MGK'nın koordinasyonunu yaptığı iç ve dış güvenlik hareketleri mükemmel bir eşdönemlilik sun(uyor)maktadır.¹²¹ Kuşkusuz, bütün bunlardan yalnızca öğretim elamanları değil, belki bunlardan daha çok öğrenciler etkilenmektedir. Özellikle son yıllarda ideolojik savaşın yoğunlaşma simgesi olan "başörtüsü"¹²², birçok öğrencinin öğrenim hakkının elinden alınmasına yol açmıştır. Öte yandan, bölücülükle mücadele kapsamında, yüzlerce öğrenci, dilekçe verdikleri için üniversitelerden uzaklaştırılmıştır.

Resmî söylem dışı düşünce ve oluşumlara hayat hakkı tanımayan bu anlayış; tek tip düşünce, tek tip bilim adamı, tek tip öğrenci modeli öngörmek suretiyle, "emir-komuta zinciri" içerisindeki "kışla düzeni"ni üniversitelerde egemen kılmaya çalışmaktadır.¹²³ Üniversiteleri askerî mekânlar haline getirmeye, öğretim elamanları ile öğrencileri de disiplinli birer nefer olarak yetiştirmeye çalışan bu yapı içerisinde özerkliğe yer yoktur. Gerçekten; "merkeziyetçi", "hiyerarşik", "otoriter", "veyasetçi" ve "tektiplileştirici" eğilimler taşıyan bir anlayış ve uygulama karşısında, üniversitelerin özerkliğinden bahsetmek, içi boş bir temenniden ibarettir.

Oysa, evrensel anlamda "üniversiteler, herhangi bir fiilî baskı veya baskı korkusu/endişesi altında olmaksızın bilginin özgürce arandığı 'özgürlük adaları', bilginin 'kurtarılmış bölgeleri'dir. Üniversitenin meslek mensubu -yani akademisyen- da; görüş ve tecessüs ufku evreni (üniverse) kuşatan bilgi arayıcısıdır. Bilim adamının işi 'evrensel' (üniversal) hakikati aramak ve gerektiğinde yüksek sesle haykırmaktır. Akademisyen bunu yaparken kendisini o an için cismanî olarak konuşlanmış olduğu yeryüzü parçasının ('ülke'sinin) kültürel, entelektüel ve siyasi sınırlarıyla bağlı saymayan, kendini her halükârda evrenin (üniverse) bir mensubu olarak gören kişidir"¹²⁴. Böyle bir kişilik yapısı ise, ancak "akademik özgürlük"ler sayesinde gelişebilir. Zira, her türlü bilimsel gelişme ve sıçramanın rahmi, özgürlükçü bir ortamdır. Özgürlüklerin olmadığı yerde, bilimsel gelişmeden, yenilik ve yaratıcılıktan söz etmek mümkün değildir.

Özetle ifade etmek gerekirse; gerek YÖK ve gerekse üniversiteler, bir taraftan pozitif hukuktan aldıkları güç, diğer taraftan da özellikle 28 Şubat sonrası üstlendikleri misyon dolayısıyla, gerçek anlamda "devlet ik-

¹²¹ Ahmet İnsel, "Yükseköğretimde demokrasi ve liyakat", *Radikal İki*, 17 Eylül 03.

¹²² Ahmet İnsel: "Yükseköğretimin MGK'sı", *Radikal İki*, 5 Ocak 2003.

¹²³ Fazıl Hüsnü Erdem, "Bilim mi, rejim mi önde?", *Radikal*, 8 Ocak 2003.

¹²⁴ Mustafa Erdoğan, "Üniversite, bilim ve YÖK", *Radikal, Yorum*, 22 Ocak 2003.

tidarı"nı kullanan birer ideolojik aygıt olduklarını ortaya koymuş bulunmaktadırlar. Gerçekten, YÖK yasa taslağı etrafında yaşanan gelişmeler de göstermektedir ki, YÖK ve üniversiteler, siyasî merkezi temsil iddiasındaki -MGK, Genelkurmay Başkanlığı, Cumhurbaşkanlığı ve Anayasa Mahkemesi'nden oluşan- "devlet iktidarı"nın önemli birer ortağıdır. Nitekim, "doğal olan", üniversitelerin demokratikleştirilmesi yönündeki değişim taleplerinin üniversitelerden gelmesi ve siyasî iktidarın buna direnmesiyken, bunun tam tersinin yaşanmış olmasını, bu ortaklığın bir gereği olarak değerlendirmek gerekir. Son bir yıl içerisinde gerek YÖK ve gerekse üniversite rektörlerinin yaptığı açıklamalar bu çerçevede değerlendirilmelidir. YÖK Başkanı ve sekiz üniversite rektörünün Kara Kuvvetleri Komutanı'nı ziyarete gitmeleri; bir üniversite rektörünün, "Atatürkçü düşünce için gerekirse Kubilay gibi can veririz" demesi¹²⁵; üniversitelerin açılış konuşmalarında bazı rektörlerin hükümete yönelik aşağılayıcı ifadeler kullanması ve Ankara Üniversitesi ile Atatürkçü Düşünce Derneği'nin organize ettiği "Cumhuriyete Saygı Yürüyüşü"nün siyasî iktidara karşı bir güç gösterisine dönüşmesi, YÖK ve üniversitelerin siyasal sistem içindeki üstün konumuna işaret etmektedir. Bütün bunlar yapılırken, siyasî iktidara verilmek istenen mesaj şudur: Yükseköğretim faaliyeti "devlet işleri"ndendir, bu nedenle de "hükümet politikaları"nı aşan ve onun üstünde yer alan "devlet politikaları"nı ilgilendirmektedir. Dolayısıyla -tıpkı Kıbrıs, Kuzey Irak ve terör meselesinde olduğu gibi- bu alan da hükümetin dokunamayacağı "mahrem" bir alandır.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Genel olarak söylemek gerekirse, esas itibariyle tarihin her döneminde ve her yerinde devlet-üniversite ilişkileri sorunlu olmuştur. İktidar sahipleri iktidar olmanın bir gereği olarak çoğu kez üniversitelerle iyi ilişkiler içinde olmamıştır. İktidarın doğasında var olan "kuşatıcılık" özelliği, "muktedirler"in, üniversiteleri denetim altına alma çabalarını beraberinde getirmiştir. Buna karşılık, üniversitelerin evrensel anlamda varoluş sebepleri, bu kurumları, siyasî iktidarla olan ilişkilerinde mesafeli olmaya itmiştir. Farklı bir söyleyişle, kendi ürettiği gerçekliği toplumda egemen kılmaya çalışan siyasî iktidarlar ile, doğaları gereği dura-

¹²⁵ Bkz. *Yeni Şafak*, 26 Eylül 2003.

ğanlığa, değişmezliğe karşı duran ve sürekli değişen gerçekliği araştıran üniversiteler arasında sürekli bir gerilim olmuştur. Birbirine zıt olan bu eğilimler, devlet-üniversite çatışmasının ana eksenini oluşturmuştur.

Çoğulcu demokratik toplumlar, geliştirdikleri çeşitli mekanizmalar ve bunları destekleyen bir zihniyet biçimiyle, devlet-üniversite ilişkilerindeki çatışmacı yapıyı gidermeye çalışmışlardır. Bu yapılırken, bir taraftan genel olarak devlet iktidarının keyfi kullanımını önleyici ve onun sınırlılığını sağlayıcı anayasal ve yasal önlemler geliştirilmiş; diğer taraftan, özel olarak devlet-üniversite ilişkilerinde, devletin üniversitelere müdahalesini engelleyici tedbirler alınmıştır. Bu tedbirler, üniversite özerkliğini pekiştirici çeşitli araç ve yöntemlerle de desteklenmiştir. Böylelikle, “erk”ini bir başka yerden değil de, bizzat “öz”ünden alan evrensel bir üniversite modeli ortaya çıkabilmiştir. Önemle belirtmek gerekir ki, bu model; “özgürlük”, “özerklik”, “özyönetim” ve “iktidarın sınırlılığı” gibi kavram ve anlayışların yeşerdiği bir tarihsel-toplumsal zemin üzerine inşa edilmiştir.

Nitekim, böyle bir tarihsel-toplumsal zeminden ve bunların yarattığı değerlerden yoksun bir tarihsellikte şekillenen Türkiye üniversiteleri, bu modelin uzağında kalmıştır. Gerçekten, Türkiye’de üniversiteler, bir yandan Osmanlı mirasının etkisi diğer yandan da pozitivist modernleşme projesinin zorunlu bir sonucu olarak, devletle olan ilişkilerinde, “evrensel üniversite” kavrayış ve uygulamasından uzak bir model sergilemiştir. Bilgiyi, dünyayı açıklamaktan ziyade onu dönüştürmek için kullanılan bir “teknik araç” olarak algılayan pozitivist modernleşme projesi, üniversiteleri teknik eğitimin verildiği kurumlar haline getirmiştir. Bilginin, “yararlı” ve “yararlı olmayan” şeklinde bir tasnife tâbi tutulduğu bu anlayış içinde, “resmî ideoloji”, kendisine yer edinebilmiş ve varlığını meşrulaştırabilmiştir.¹²⁶ Böylelikle, “yararlı bilgiler”in üretildiği mekânlar olarak kurgulanan üniversiteler, “resmî ideoloji”nin kısılcasına alınmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda üniversiteler, resmî ideolojiyle uyumlu bilgilerin öğretildiği ve yine bu ideoloji doğrultusunda “vazife-i temdin (uygarlaştırma görevi)’i” yerine getirecek “bürokratik seçkinler” zümresinin yetiştirildiği yükseköğrenim kurumları olarak tasarlanmıştır.

Ancak hemen belirtmek gerekir ki, bu kurgu ve tasarımlar her zaman için uygulama imkânına sahip ol(a)mamıştır. Üniversiteler, çoğu kez,

¹²⁶ H. Bülent Kahraman, “Bilgi ve kültür”, *Radikal*, 12 Temmuz 2000.

devletin kendilerine yüklediği misyonla, kendi doğalarının dayattığı yükümlülükler arasında gidip gelmişlerdir. Daha doğrusu, ideolojik devletin üniversitelerden beklentileri ile, üniversitelerin evrensel varoluş sebepleri arasında bir çatışma yaşanmıştır. Bu çatışmanın yoğunluğu, derecesi ve doğurduğu sonuçlar -siyasî konjonktürün değişimine paralel olarak- zaman içerisinde farklı olmuşsa da, bu çatışma, hiçbir zaman eksik olmamış, sürekli varlığını hissettirmiştir. Buna bağlı olarak, Türkiye’de yükseköğrenim sistemi kurumsallaşamamış ve bir türlü istikrara kavuşamamıştır. Bundan dolayıdır ki, yükseköğrenim mevzuatı sık sık değiştirilmiş ve değişiklik tartışmalarına konu edilmiştir.

Türkiye’de yükseköğrenim sistemini kurumsallaştırarak istikrarlı bir yapıya kavuşturabilmek ve “evrensel model”e uyumlu bir hale getirebilmek için, dikkatlerimizi tek başına YÖK ve diğer yükseköğretim kuruluşlarına yöneltmememiz gerekir. Zira bu kurumların hastalıklı yapıları birer sebep değil, sonuçtur. Bu nedenle, sağlıklı değerlendirmeler yapabilmek ve doğru çözüm önerileri sunabilmek için her şeyden önce, YÖK ve üniversiteleri de kendine bağlı kılan “devlet iktidarı”nı sorgulamamız lâzımdır. Daha doğrusu, demokratik kuramla bağdaştırılması mümkün olmayan “devlet iktidarı-siyasî iktidar” ayrımı üzerinde durmalı ve bunun ortadan kaldırılması doğrultusunda çaba harcamalıyız. Bu yapılmadığı müddetçe, Türkiye’de yükseköğretim kurumları, bilimsel bilgi üretme yerine, resmî ideolojinin bekçiliğini yapmaya devam edecektir. Bu nedenle, öncelikle yapılması gereken, yükseköğretim kurumlarını ideolojik eğitim aygıtları olarak çalışan kurumlar olmaktan çıkarmaktır.

Not: Bu makale daha önce *Toplum ve Hukuk Dergisi*’nde eksik olarak yayınlanmıştır.